

„Tudós kolostor, csöndes kolostori kerttel.” Aberlini Collegium Hungaricum története (1924–1944)

Ábránd vagy valóság? Valami sohasem létezett iránti el- és visszavágyódás vagy egy mintaszerű intézmény felidézése? A megszépített múlt nosztalgikus visszasírása vagy bátorító, erőt adó példa? Kérdéseim hosszas tünődésre készítetnek, bajosan válaszolhatóak meg egyértelműen és határozottan. Hiszen már a korabeli, az állami ösztöndíj-politikával és az elitképzéssel kapcsolatos tervek is állandóan feleltek egymással, s hatvan és hetven esztendeje ugyanúgy komoly viták folytak a Collegium Hungaricumok hasznáról avagy fölöslegességéről, mint napjainkban. A két világháború közötti szerepük megítélése mindmáig szélsőségek között mozog. Bár történetüket, a rájuk vonatkozó elsődleges (azaz levéltári és kéziratári) forrásokat kevesen s többnyire csak felületesen kutatták, a róluk kialakult vélemények tekintetében két tábor élesen elkülöníthető egymástól: a glorifikálóké és a jelentőségüket megkérdőjelezőké vagy éppen tagadóké.

Igen nehéz a helyzetem tehát, amikor elfogultságtól mentesen, mindenekelőtt az eddig alig-alig használt levéltári és kéziratári forrásanyag alapján igyekszem feldolgozni a berlini Collegium történetét. Annál is inkább, mivel a legtöbbet éppen erről a külföldi magyar intézetről vitatkoztak, s a téma újbóli fontossága sokszor akaratlanul is aktualizálásra késztet.

Az alapítás és előzményei

Németországnak és Berlinnek közismert a magyar tudomány fejlődésében betöltött rendkívüli szerepe. A protestantizmus magyarországi terjedése következtében, az 1520-as évektől a külföldet járó magyar diákok kedvelt célpontjai lettek a német egyetemek: elsősorban a wittenbergi, a heidelbergi, a göttingeni, a hallei és a jénai univerzitások. A XIX. század elején, 1810-ben Berlin egyeteme már egy új típusú művelődési ideál szellemében született. Az alapító, Wilhelm von Humboldt az oktatás és a kutatás egységét hirdette, a tanszabadság és az egyetemi autonómia elvét vallotta, az állami ellenőrzést a lehető legszűkebb területre kívánta szorítani. A humboldti elképzelések mindmáig meghatározzák az európai felsőoktatási rendszert, 1948/1949-ig Magyarország számára is egyetemi modellként szolgáltak. Az ezek alapján szervezett berlini egyetemre a XIX. század folyamán egyre több külföldön tanuló magyar fiatal iratkozott be. A század utolsó negyedében már évente 30 és 50 között ingadozott a számuk. Az egyetem magyar hallgatókra gyakorolt vonzását Berlin birodalmi fővárossá válása (1871) és a nemzetközi tudományos életben betöltött, mindinkább növekvő, majd vezető szerepe erősítette föl. 1895/96-ban itt kapott az egész további sorsára és szellemiségére ható in-

díttatást egy fiatal ember, aki később a két világháború közötti magyar kultúr- és tudománypolitika meghatározó személyisége s a berlini Collegium Hungaricum alapítója lett: Klebelsberg Kuno. Ő ugyan a saját költségén tartózkodott Berlinben, ám a dualizmus idején sok magyar vendéghallgató már állami ösztöndíjjal folytatott itteni tanulmányokat. Közöttük volt Gragger Róbert is, minden idők egyik legtehetségesebb magyar kultúrdiplomataja és tudományos menedzsere, a berlini Collegium Hungaricum létrehozásában Klebelsberg tanácsadója, társa és legbuzgóbb támogatója.

Gragger 1910 októberétől egy teljes tanévet töltött Berlinben, s ugyanitt már 1915-ben magántanári képesítést kívánt szerezni magyar irodalomból. Az első világháború alatti német–magyar „fegyverbarátság” következtében azonban a magántanárságnál jóval kedvezőbb pozíciót sikerült elnyernie. Johannes Bolte és Max Roediger professzorok javaslatára a porosz képviselőházban 1916. március 14-én tárgyalták meg a magyar nyelv és történelem tanszék berlini alapításáról szóló indítványt. Bár a „magyarság iránti rokonszeny” ily módon történt kinyilvánítása csupán gesztusértékű cselekedet, azaz a szövetségesnek tett szinte kötelező (kultúr)politikai lépés volt, de a magyar kultúra és tudomány németországi megismertetése és fogadtatása szempontjából igen sokat jelentett e szándék gyors megvalósítása. A mindössze 29 esztendőes Graggert 1916 augusztusában – anélkül, hogy előtte habilitált volna – rendkívüli tanárrá nevezték ki Berlinben, s a magyar nyelv és irodalom szeminárium már ez év novemberében megkezdhette munkáját. (Magyarország határain kívül ez volt az első magyar tanszék a világon.) Gragger rendkívüli ügyességét, szervezőképességét és diplomáciai érzékét bizonyítja, hogy kiváló német kapcsolatait kihasználva, a háborús viszonyok és ez ebből adódó nehézségek közepette is fejleszteni tudta a tanszéket. Saját gyűjteményét is felajánlva gazdag könyvtárat hozott létre. 1917 novemberében megalakította a „Berlini Magyar Intézet Barátainak Egyesületét”, 1917 decemberében az addigi szeminárium Magyar Intézetté bővült, 1918 májusában pedig egy magyar lektorátust is fölállítottak. (Itt azután később olyan lektorok dolgoztak, mint Farkas Gyula, Moór Elemér vagy Keresztury Dezső.) Igazi sikertörténet – egy világégés közepette...

Az első háború után ugyan már nem voltak olyan fontosak a tanszéket 1916-ban életre hívó politikai megfontolások, de a sikertörténet tovább folytatódott. Ennek, legalábbis részben, a két vesztes állam hasonló problémái, húszas évekbeli tudományos elszigeteltségük volt az oka. Gragger 1921-ben nyilvános rendes tanár lett. 1922-ben az intézetben finnugor osztály alakult, s török, valamint urál-altaji nyelvészeti kérdésekkel foglalkozó szemináriumot is tartottak. Nem lehet véletlen, hogy az Intézet szakmai munkájáról és tudományos hivatásáról szólva először Gragger használta az „Ungarologie”, azaz mára meghonosodott és általánosan elfogadott formájában a hungarológia megnevezést. A porosz – később a német birodalmi – kultuszárca által fenntartott Intézet 1921-ben, a magyar kultuszminisztérium anyagi támogatásával két sorozatot indított útjára: az Ungarische Jahrbüchert (megjelent 1921–1943 között, majd 1952-től, Ural–Altaische Jahrbücher címmel) és az 1929-ig 24 kötetben kiadott, szintén Magyarország művelődéstörténetére vonatkozó tanulmányokat közlő Ungarische Bibliotheket. Az Intézet archívumában magyarországról és az utóállamokról szóló újság- és folyóiratcikkeket, broszúrákat, statisztikákat, térképeket és fényképeket gyűjtöttek és rendszereztek. Az Intézet 1945-ig működött, 1946-ban Finnugor Intézetté alakították át. Jelenleg, akárcsak 1916–1917-ben, hungarológiai szeminárium. Gragger alapította könyvtára mintegy hetvenezer kötetes: A Kárpát-medencén kívül a legnagyobb a hungarikaanyagokat gyűjtő könyvtárak között.¹

A berlini Magyar Intézet születésének körülményeit – bár látszólag nem tartozik szorosan véve a témához – kénytelen voltam legalább ennyire részletesen ismertetni, hiszen nélküle a vele később testvéri kapcsolatba kerülő Collegium Hungaricum története sem lenne érthető.

Mindkét intézmény létrehozásában kiemelkedő szerepet játszott Gragger Róbert, akit már származása is a német–magyar kulturális kapcsolatok kutatására, a két nép közötti minél szorosabb tudományos kapcsolatok kiépítésére predestinált. Hiszen körmöcbányai német családból származott, de magát (a „hungarus”-tudat egyik utolsó képviselőjeként) öntudatos magyarnak vallotta. Messzire tekintő, komoly távlatokban gondolkodó tudomány-szervező volt, egykori Eötvös-kollégistaként pedig felismerte az elitképzés és a teljesítményorientált kollégiumi szellem meglétének szükségességét. Úgy gondolta, a magyar államnak támogatnia kell a tehetséges fiatalok külföldi tanulmányait, s a magyar tudományosság számára legfontosabb külföldi centrumokban otthon és szellemi alkotásra ösztönző műhelyt kell teremteni nekik. Gragger koncepciója és minden akadályt legyőző gyakorlatiassága szerencsésen találkozott a magyar tudománypolitikát 1922 júniusától irányító és alapjaiban megújító kultuszminiszter, gróf Klebelsberg Kuno elképzeléseivel. Klebelsbergre rendkívüli hatást gyakoroltak a Wilhelm von Humboldt nyomdokain haladó, Friedrich Althoff, Adolph von Harnack, Friedrich Schmidt-Ott és Carl Heinrich Becker nevével fémjelzett század eleji, majd első világháború utáni német tudománypolitikának a „tudományos nagyüzemek” tervszerű működtetésében és a kiváló teljesítményekben megmutatkozó eredményei. Klebelsberg szerint kultúrpolitikájának „két vezető motívuma...: emelni a magyar tömegek művelődési szintjét, erkölcsi és szellemi belértékét, fajsúlyát, és ennek a műveltebb nemzetnek olyan vezetőket adni, akiknek a méretei megütik az európai dimenziókat, akiket a nemzet minden téren bizalommal és a siker reményében követhet.”² A német kapcsolatok és az európai tapasztalatokkal rendelkező elit képzésének fontosságát állandóan hangoztató Klebelsberg jól ismerte a berlini Magyar Intézet sikeres tevékenységét. Tudta, hogy Graggerben olyan társra találhat, aki komoly segítséget nyújt a Collegium Hungaricum berlini alapításában. Klebelsberg és Gragger egymást inspirálva küzdött annak érdekében, hogy a porosz egyetemi hallgatókat fogadó Magyar Intézet mellett a Berlinbe magyar állami ösztöndíjjal küldendő és különböző szakterületekről érkező fiataloknak is legyen egy igazi, tudósokhoz méltó otthona, Collegium Hungaricum. Nem is tudjuk pontosan, melyikük vetette föl először a berlini Collegium alapításának ötletét.

„Mihelyt anyagilag biztosítva van ez az intézmény – jelentette Gragger 1924 júliusában Klebelsberg jobbkézének, Magyary Zoltánnak –, szellemi kiépítésének szentelhetem erőmet, s úgy képezem, hogy nemzeti rend épülhet belőle, amely a jezsuita rend és a katonai tisztikar erényeit egyesítheti majd; a nagy ambíciót és a kemény fegyelmet. Valami magyar kis kátét fogok számukra kidolgozni, amely erre nézve a fő elveket belekalapálja a kollégistákba. Ami Bologna, Páris, Krakkó, Wittenberg magyar bursái voltak, azzá lehet fokozottan a Collegium... Nekünk munkások, odaadó misszionáriusok kellenek. Most van az ideje, hogy az «úr» típus helyébe a «bon ouvrier»-t tegyünk meg nemzeti ideál-alakká.”³ 1924. szeptember 2-án pedig így írt Klebelsbergnek: „A Collegium mint «graduated college» legfőbb céljának tekinti, hogy hazánk új szellemi arisztokráciájának kiművelésére használja fel a Németországban felhalmozódott kulturális energiákat, lehetőségeket. Ezért a legfőbb gond s a döntő pont: a kiküldendő fiatal szakemberek kiválogatásának módja... A berlini Collegium, ha több hely áll rendelkezésére, talán ilyen módszeres kultúrpolitikának válhat jelentős eszközévé, amennyiben kiváló fiatal jo-

gászok, közgazdászok, technikusok, orvosok, mezőgazdászok számára megadja az elmélyedő továbbképzés lehetőségét.”⁴ „Legnagyobb ambícióm – tudósította Gragger szintén Klebelsberget 1925 novemberében –, hogy a kollegium mind belső szellemét, mind pedig épületét illetőleg a lehető legtökéletesebb, legszolidabb és legcélszerűbb legyen, minden cikornya és hipermodern velleitások nélkül... Százados múltra gondolok vissza, melyben az intézet gyökerezni fog, századokra gondolok előre.”⁵

A Collegium otthona(i)

A nagyszabású, századokra előrettekintő tervek kivitelezésére már 1922 decemberében megtörténtek az első lépések. Graggernek a Collegium Hungaricum célját szolgáló épület megvásárlására irányuló szándékát a még csak néhány hónapja a miniszteri bársonyszékben ülő Klebelsberg lelkesen támogatta. Kérésére „az 1922/23. évi költségvetés terhére a minisztertanács a pénzügyminiszter úr hozzájárulásával a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem címén 3 000 000 korona póthitel engedélyezett a berlini tudományegyetem mellett létesítendő internátus céljára. Ebből az összegből sikerült Berlinben a Marienstrasse 6. szám alatt háromemeletes házat vásárolni és az internátus berendezését is részben megvásárolni. Az üzemének fenntartására és a megvásárolt ház legszükségesebb tatarozására, valamint a felszerelés kiegészítésére 35 000 000 korona póthitelre van szükség.”⁶ E póthitel kiutalásához a minisztertanács hozzájárult, ám a ház addigi lakóit ki kellett költöztetni, emiatt pedig a felújítási munkálatok is elhúzódtak, így csak 1924 őszén költözhetett be az első tíz magyar állami ösztöndíjas a berlini Collegium Hungaricumba.⁷ Bécsben ugyan már 1920 októberétől, Rómában pedig 1924 februárjától működött Magyar Történeti Intézet, de a két világháború közötti, a klebelsbergi tudománypolitikai elképzelések szerinti – s a történeti intézetektől eltérően immár több tudományág képviselőit befogadó – Collegium Hungaricumok közül az 1924 októberében egyszerre megnyitott berlini és bécsi illeti az elsőség.

Berlinben azonban a marienstraßei Collegium már nem sokkal az átadása után szűknek bizonyult. Klebelsbergnek rendkívüli erőfeszítéssel és ügyességgel sikerült elérnie – ahogy ezzel jogosan büszkélkedett a porosz kultuszminiszternek, Gragger legjobb barátjának, Carl Heinrich Beckernek 1926 márciusában –, hogy „Magyarország újjáépítésének a középpontjába a kultúrpolitikát állítsa”. Ennek jegyében, a Kormányzó, Bethlen miniszterelnök és a Népszövetség részéről Magyarországra küldött főbiztos, Smith hathatós támogatásával már az 1927/28. költségvetési évben a kultuszbüdzsé aránya volt a legmagasabb a magyar állami költségvetésben...⁸ S mivel Klebelsberg tudománypolitikájának egyik alapja az európai látókörű és műveltségű, a nemzetközi porondon is tárgyaló- és vitaképes magyar szellemi elit nevelése és külföldi (tovább)képzési lehetőségeinek biztosítása volt, természetes, hogy az e cél érdekében alapított külföldi magyar intézeteknek a fejlesztése a pénzügyi lehetőségek bővülésével azonnal szóba került. Berlinben nagyobb, kedvezőbb fekvésű épületet kerestek a Collegiumnak.

Gragger eredeti elképzelése az volt, hogy Berlin elővárosában, a legnagyobb német kutatóintézeteket befogadó Dahlemben vásároljanak új telket. „A Collegium és az Institut, azaz a berlini egyetem Magyar Intézete elhelyezésére nézve régóta azt tervezem – írta 1925 áprilisában Klebelsbergnek –, hogy ezt a két intézményt lehetőleg egy telepen, Dahlemben építsük fel. A Marienstr[asse]i épületet ideiglenes megoldásnak tekinteném, amely igen szerencsé-

sen sikerült, különösen a kedvező házvétel következtében. Azonban a nagy városok fejlődése mindinkább odafele tendál, hogy a házakat kivigyék az egészséges perifériákra és gyakran közlekedő gyorsvasúttal hamar ériék el a város szívet... A Collegiumot egy 30 szobából és közös helyiségekből álló modern épületnek tervezem... Az Intézet felépítését pedig a porosz állam vállalná és egy nagyobb tervem alapján, amely szerint a Magyar Intézettel együtt kiköltöznek ugyancsak erre az óriási telepre az Orientalisches Seminar, az Osteuropäisches Seminar és az ezekkel összefüggésben álló Keleteurópa és Ázsia tanulmányozására létesített intézmények.⁹ 1925 nyarára bebizonyosodott: a bármennyire is kívánatos dahlemi építkezés költségeit nem tudják előteremteni – Klebelsberg és Gragger együttes erejével és ügyességével sem. Az év novemberében Gragger már új, az előbbi lehetőségnél talán még kedvezőbb, ráadásul megvalósíthatónak tűnő javaslatot tett. Közvetlenül a berlini egyetem mellett, egészen közel az Unter den Lindenhez eladásra kínálták a Herz-palotát, amelynek vételi jogát – gyaníthatóan Becker porosz kultuszminiszter közbenjárására – az egyetem átengedte a Collegiumnak. A porosz kormány pedig a Herz-palotával szomszédos Knobelsdorf-palotát ajánlotta föl a berlini egyetem Magyar Intézete új otthonának.¹⁰ Így Gragger korábbi tervei – ha nem is Dahlemben, de – beteljesülni látszottak a két intézmény egységes elhelyezéséről. A minisztertanács 1926. február 5-i ülésén hozzájárultak ahhoz, hogy a Népszövetségtől kapott „kényszerkölcsönből” „14 500 millió koronát a vallás- és közoktatásügyi miniszter úrnak rendelkezésére bocsáthassanak, előlegképpen a tárcájának 1926/27. évi költségvetési beruházásai terhére, abból a célból, hogy a berlini Collegium Hungaricum részére házat vásárolhasson”. A javaslat indoklása szerint: „A berlini kollégium elhelyezése eredetileg Berlin-Dahlemben terveztetett, egy a porosz állam által rendelkezésre bocsátandó telken. Ez a megoldás azonban a jelenlegi berlini építési költségek mellett rendkívül költséges lenne. Most alkalom kínálkozik közvetlenül az egyetem mellett egy megfelelő, kész épületet vásárolni. Az épületnek vételára a kultuszminiszter úr közlése szerint 1 000 000 aranymárka, kilátás van azonban arra, hogy azonnali kifizetés esetén 800 000 aranymárkáért is meg lehet kapni a házat... Megjegyzem, hogy a népszövetségi főbiztos úr az előlegezéshez hozzájárult.”¹¹

Ezután már gyorsan peregtek az események. „A miniszter táviratát bizonyára pontosan megkaptad és a házat már meg is vetted – írta Magyary Zoltán Graggernek 1926. február 17-én. – Egyelőre 1 millió aranykorona, azaz 14 és 1/2 milliárd papírkorona áll rendelkezésünkre, amelyet a napokban fogunk számládra átutalni. Sajnos igazam lett abban, hogy a miniszter úr tévedett, amikor azt erősítette, hogy a minisztertanács 1 millió aranymárkát, nem pedig ugyanannyi aranykoronát bocsátott most rendelkezésre. A hiányzó összeget az 1 200 000 aranymárkára való kiegészítéshez valahonnan mindenesetre előteremtjük. A miniszter úr el van rá szánva, ami elég a sikerhez.”¹² Klebelsberg minden nehézséget legyőző akarata valóban elég volt a sikerhez. Gragger már március 5-én jelentette Klebelsbergnek, hogy „a porosz államtól 8 m széles és 50 m mély, azaz 400 négyzetméter területű sáv ingyenes átengedését kértem a szomszédos állami telekből, amelyet a pénzügyminiszter úr kilátásba is helyezett... Az új épületrészek pedig hatvan kutató, ill. kollégista és vezetőik számára nyújtanak majd modernül felszerelt otthont. Egyidejűleg lépéseket fogok tenni az adó elengedése iránt. Az itteni külügyminiszter már kilátásba helyezte, hogy a közös helyiségek valamelyikét, pl. az ebédlőt vagy könyvtárat vagy dísztermet berendezi, hogy így a birodalom is felajánljon valamit a magyar kormányoknak... A szomszédos telken levő, Knobelsdorf által épített és porosz állami tulajdonban levő palotát [a] porosz kor-

mány az egyetem magyar tudományos intézete céljaira átengedi. Diplomáciai közbenjárásra nincs szükség, mivel a porosz kormány ezt a maga iniciatívájára kívánja átengedni, amiről Becker kultuszminiszter úr a napokban fogja értesíteni Excellenciádat... Ebbe a palotába való beköltözés azzal a nehézséggel jár, hogy jelenleg Prof. Max Reinhardt és családja lakik benne, kilakoltatásuk törvényileg és elvileg lehetséges lenne, azonban de facto lehetetlen neki most felmondani, mert Max Reinhardt a mostanival egyenlő, ill. hasonló művészi értékű lakást kíván e helyett...¹³ Szinte ugyanekkor, március 8-án Klebelsberg már arról tudósította Friedrich Schmidt-Ottot, a legjelentősebb német kutatóintézeteket összefogó Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft elnökét, „hogy a Herz-féle házat... 750 000 arany márkáért megvásároltam. Minthogy 60 magyar ösztöndíjas elhelyezéséről van szó további 450 000 arany márkáért a két utcára szóló telken még építkezni kell. Az épületben voltaképpen két intézményt akarok elhelyezni. Egy Collegium Hungaricumot, vagyis főiskolai internátust... Ez intézményen kívül lenne azután még egy internátus olyan fiatal tudósok számára, akik a berlini könyvtárakban, múzeumokban és laboratóriumokban dolgoznak. Főleg Berlinben szeretném nevelni a magyar középiskolák német szakos tanárait, a protestáns teológusok egy részét, továbbá a politikai kapocs ápolására olyan jobb családokból való ifjakat is küldnék, akik Berlinben általános államtant, nemzetközi jogot és nemzetgazdaságtant tanulnának és a magasabb közigazgatási szolgálatra, valamint politikai pályára neveltetnének.”¹⁴

A palota megvétele a porosz és a német hivataloknál hihetetlen ügyességgel és diplomáciai érzékkel eljáró Graggernek, Gragger „kebelbéli barátjának”, a miniszteri befolyását is érvényesítő Becker porosz kultuszminiszternek, valamint a Magyarországon nem kis összeggel járó befektetéshez a jóváhagyást szívósságával és meggyőző képességével áthajtó Klebelsbergnek volt köszönhető. Gragger személyesen intézkedett az építkezéssel kapcsolatos teendőknél, lett legyen szó tervek készítéséről, engedélyek kéréséről vagy az építőanyagok beszerzéséről... „Minden hozzáértő ember véleményét kikérem – számolt be Klebelsbergnek –, kell, hogy a ráfordított szellemi és anyagi energia a lehető legjobb eredményt hozza meg... A Collegium átépítése valóságos művészeti esemény lesz, amennyiben a belváros egyik legérdekesebb és legszembevetőbb helyén ezt a ma meglehetősen kihalt sarkot a Knobelsdorf-palotával együtt elevenné teszi és bekapcsolja az egyetem és a múzeumok életébe. Megoldásként a szemem előtt egy szép chiostro lebeg, tudós kolostor, csöndes kolostori kerttel, melynek öreg fái alatt a nap nyugodt óráit olvasással és szemlélődéssel tölthetik el a kollégisták. Az épület...: egy itt felejtett csendes sziget ez a nagy város kellős közepén. Az építkezési engedély iránti kérvény már bent van a rendőrségnél. Amint lehet, rögtön megkezdjük a munkát, hogy az őszre már beköltözhető legyen.”¹⁵ Gragger abban reménykedett, hogy a berlini magyar tanszék alapításának tíz éves fordulójára új otthonába költözhet a Collegium Hungaricum. Miután a pénzügyi feltételek tisztázódtak (végül is 1 200 000 aranymárkának megfelelő kb. 20 milliárd koronányi összeget fordíthattak a vásárlásra, a renoválásra és a berendezésre), 1926 nyarán megkezdődtek az átalakítási munkálatok.¹⁶ Ha ezzel végeznek – tudósította Klebelsberget Gragger –, „akkor az épület értéke oly tetemesen fokozódik, hogy a magyar állam bármikor nagy nyereséggel adhatja el elsőrangú szálloda vagy bank céljaira... Egy elsőrangú hotelt sem lehetne célszerűbben megépíteni, mint amilyen a kollégiumi épület e terv megvalósítása után lesz. A megnövekedett kert csak teljessé teszi a kollégiumnak, mint igazi koncentrált munkára szánt otthonnak a jellegét, melyben úgy élhetnek a tagok, mint egy ideális berendezésű chiostroban... A magyar kultúrmunkának ez a grandiózus

alkotása bármily csendesen és reklám nélkül jön is létre, máris magára vonta a közfigyelmet s utánzásra talál. Jelenleg egy francia kollégium létesítéséről tárgyalnak, de se nekik, se a hasonló terveket szövő oroszok, olaszok s japánoknak nem fog sikerülni egy ily nagyszerű megoldás, mert egyszerűen nincs több ilyen fekvésű telek vagy ház a vidéken.¹⁷

Gragger az építkezés valamennyi fázisáról részletes beszámolót küldött Klebelsbergnek és Magyary Zoltánnak. Egyik utolsó, 1926. október 22-i levelében jelentette: „Az építkezés programszerűen halad. A hátsó ház már tető alatt van, a főépületre pedig most rakják a tetőgerendákat. Adáz harcokat folytatok napról-napra az egyes cégekkel, hogy a megrendeléseknél ne csak a nagybani árat kapjam meg, hanem még jóval alája szorítsam az árakat. Képzelted, mily nagy szemeket mereszt építészünk, mikor látja, hogy az énáltalam elért árak jóval alatta vannak az általa bevont árajánlatoknak, mert összekötetéseim révén mindenütt kivételes engedményeket tudok elérni. Ez persze idegörlő munka, mert nemcsak futkosással jár, hanem hosszadalmas tárgyalásokkal, alkudozásokkal, de szívesen teszem ezt, mert így elérem azt, hogy a leszámolásnál ki tudjam mutatni, hogy a házépítést a képzeltet legkedvezőbb körülmények között hajtottuk végre. A kiírásoknál mindenütt itteni magyar munkásokat és cégeket részesítünk előnyben, természetesen, amennyiben versenyképesek.¹⁸ Három nappal korábban pedig arról írt, hogy „lépésről-lépésre közeledünk kitűzött célunk felé, amelynek nagyságát szerencsére csak most kezdik felfogni az eddig be nem avatott szélesebb körök... Minden hatóság szívesen áll rendelkezésünkre..., az egész porosz kultusz- és pénzügyminisztérium sokszor egész napon át nem foglalkoznak egyébbel, mint a kollégium építkezésével. Mondották is már, hogy a kormány egy építkezése sem adott annyi munkát nekik, mint a magyar kollégium háza.¹⁹ Mindközben Graggernek még arra is volt ideje, hogy az építkezéssel kapcsolatos sajtótámadásokra válaszoljon.²⁰

Gragger 1926. november 10-én bekövetkezett, váratlan halála pótolhatatlan veszteségnek tűnt. A Collegium Hungaricumot mindvégig támogató Becker porosz kultuszminiszter azonban azzal is őrizte felejthetetlen barátja, Gragger emlékét, hogy átvállalta az építkezés fölötti felügyeletet.

Az új, ekkor még csak részben lakható épületbe 1927. április 1-jén költöztek be az első ösztöndíjasok. A Collegium előző, marienstraßei házát 1927 októberében adták el. A Collegium 1927. évi működéséről szóló, Tamedly Mihály igazgató aláírásával jegyzett jelentés szerint: „a magyar kormány megbízásából dr. Gragger Róbert 1926 március havában megvette a Dorotheenstraße 2 alatti épületet, melyet a berlini lakáshivatal teljesen az itt létesítendő Collegium Hungaricum céljaira engedett át. Az eredetileg egyemeletes palotára 2 új emelet ráépítése vétetett tervbe és az építkezés 1926 nyarán Jessen építőmester tervei szerint megkezdődött. Az új ház, mely a kollégium célja szempontjából a lehető legkedvezőbb helyen, közvetlenül az egyetem, a könyvtár, a múzeumok és a főbb kórházak közelében fekszik, nemcsak a ráépítés által növekedett értékében, hanem a porosz kormány előzékeny és áldozatkész támogatása révén is. Így megengedték, hogy az épület hosszú, keleti (kerti) frontján az addigi tűzfal helyett ablakok nyitassanak, s ennek engedélyeztetése céljából a szomszéd porosz állami telekre betábláztatott, hogy az a kollégium falától számított 17 méter terület sohasem lesz beépíthető. Ebből az állami telekből egy 5 méteres sávot örök használatra a kollégium részére ingyen átengedtek. Miután a megvett új épületet kisajátítási vonal metszette (az utca kiszélesítése a ház rovására volt tervbe véve), hogy az új épület a kisajátítás veszedelmétől megszabaduljon, a szemközti porosz pénzügyminisztérium kertjéből ajánlott föl a porosz kormány a város számára az utca kiszéle-

sítéséhez szükséges területet, minek következtében telekkönyvünkéből a ki-sajátítási vonal töröltetett. A birodalmi pénzügyminiszter az értékelkedési adók elengedésével mutatta ki előzékenységet. A birodalmi külügyminiszter pedig egy díszterem berendezéséhez 10 000 márkát adományozott... Az egész épület csak 1927 őszen adatott át rendeltetésének.”²¹

„A Collegium szép épület volt és ideális helyen feküdt, a Dorotheenstrassen-ben, szép fás udvarral, az Unter den Linden mögött, közel a múzeumokhoz és főleg a könyvtárhoz, a Preussische Staatsbibliothekhoz” – emlékezett Sinor Dénes.²² Az 1941-ben a Collegiumban lakó Horváth Róbert szerint a Collegium – központi fekvésének, kiváló felszereltségének és az ottani kitűnő atmoszférának köszönhetően – igazi kis sziget volt a háborús Berlinben. Az eklektikus palotát egy tönkrement bankár adta el a magyar államnak. Nagy, elvadult, a Spreeig húzódó és impozáns kőfallal körbevett kertjében magas fák nőttek. Az utcáról díszes főkapun át lehetett bejutni. A földszintről (ahol a házmaster lakása és az óvóhely volt) csodálatos márványlépcső vezetett a félmeleltre, ahol az előcsarnokot, az irodahelyiségeket, az étkezőt és az igazgatói lakást lehetett találni. Még az előzónél is impozánsabb márványlépcsőn juthattak az első emeletre. Itt voltak a reprezentációs célokat szolgáló szobák, a ruhatár, a kis- és a nagyszalon, a bál- és a zeneterem. A második emeleten pedig angol típusú kollégiumi apartmanokat alakítottak ki.²³

Nem sokkal a teljes üzem 1927 őszi beindulása után azonban, Klebelsberg 1931-ben történt lemondása, valamint a gazdasági világválság és ezekből adódóan a külföldi magyar intézetek addigi támogatásának tetemes csökkenése miatt már komoly gondot okozott a Collegium Hungaricum épületének nagysága. A fenntartási költségek megtakarítása céljából 1932-ben 12 helyiséget bérbe adtak a porosz kormánynak, amelyekbe a berlini egyetem sémi és iszlám intézete költözött be.²⁴ Mivel a Collegium gazdasági helyzete alig változott ezáltal, fölmerült az épület eladásának a lehetősége. Tamedly igazgató 1933 decemberében jelentette Hóman Bálint kultuszminiszternek: „Nem titok, hogy a berlini kollégium épülete már az üzembevételkor is túlméretezett volt... A 35 bennlakóval megindult üzem számára kezdettől fogva tehertétel volt e túlméretezés, amit növelt a csak ünnepi használatra szánt és közös helyiségek bősége, de különösen az állami ösztöndíjasok számának 30-ról 10-re való leszállítása. Az üzem racionálissá tétele végett több eszközt foganasítottunk... De az épület nagysága és az üzem csökkenése közti aránytalanságot mindez nem küszöbölte ki... Félni kell attól, hogy ez az állapot nem lesz soká fönntartható... Mindez okok miatt a ház eladását kell javasolnom.”²⁵ Bár az eladáshoz, pontosabban – mivel a berlini Collegium Hungaricum szűkebb keretek közötti fenntartását „okvetlenül fontosnak” tartották – a kisebb épületre való kicseréléshez mind a kultusz-, mind a külügyminiszter hozzájárult, 1934 nyarán Szily Kálmán államtitkár ad acta tette az ügyet, mivel: „az újabb információk és a közvetlen úton, Berlinben szerzett tapasztalatom szerint a Collegium épületének eladása jelenleg sem politikai, sem kultúrpolitikai, sem anyagi szempontból nem volna előnyös”.²⁶ Hasonló tervek többször szóba se kerültek.

A Collegium Hungaricum épülete 1943 novemberében, majd 1944 decemberében újra fontos szerepet kapott. A mindaddig a kultusztárcához tartozó Collegiumba 1943 november végén – Farkas Gyula igazgatónak Sztójay Döme magyar követtel és a magyar kormánnyal folytatott megbeszélése alapján – a november 22-i légitámadáskor teljesen leégett berlini magyar követség költözött be.²⁷ Ekkor azonban még ösztöndíjasok is laktak a Collegiumban. 1944 októberétől, a nyilas hatalomátvételt követően pedig már kizárólag politikai rendeltetése volt a palotánk. A nyilas külügyminisztérium elnöki osztá-

lyának vezetője emiatt még Mecsér András berlini követet is figyelmeztette: „A legutóbbi minisztertanácsok egyikén a kultuszminiszter úr szavára a külügyminiszter testvér előtt, hogy a berlini m. kir. követség az ottani Collegium Hungaricum épületével és személyzetével a kultuszminisztérium megkérdezése nélkül rendelkezik. Valószínűleg a követség átvételével kapcsolatos sokoldalú elfoglaltságod közben nem égetően sürgős ügyről, elfelejtettek tájékoztatni arról, hogy a Collegium Hungaricum épülete és személyzete tulajdonképpen a vallás- és közoktatásügyi minisztérium főhatósága alá tartozik és a mindenkor berlini magyar követ ezzel az intézménnyel csak a kultusztárcával egyetértőleg rendelkezik. Kérlek ezért, hogy a teljes összhang és a minél nagyobb munkaeredmény biztosítása céljából a Collegium Hungaricumot érintő minden egyes kérdésben a jövőben a vallás- és közoktatásügyi minisztériummal egyetértőleg, előzetes megállapodás alapján szíveskedj eljárni. Kitarással! Éljen Szálasi!” Mecsér „testvéreihez” illő, ám testvérinek éppen nem nevezhető válaszfogalmazványa szerint azonban a követség „a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter beleegyezésével tett előterjesztése után foglalta el a berlini Collegium Hungaricum épületének egyes részeit 1943 december [valójában november, U. G.] végén... Berlini követté történt kinevezésem után pedig a m. kir. kormányzattól kapott irányelv alapján teljes felelősség mellett vettem át az egész épületet (kivéve Farkas Gyula egyetemi tanár 4 szobás lakását)”.²⁸

Az eredeti, azaz tudományos rendeltetésétől 1944 őszén teljesen megfosztott, alantas politikai célokra fölhasznált Herz-palota a berlini harcok során súlyosan megrongálódott, a világháború végére szinte teljesen megsemmisült, 1946 nyarán Keresztury Dezső kultuszminiszter, a berlini Magyar Intézet egykori lektora a németországi magyar tudományos és kulturális intézményekkel kapcsolatban kijelentette: „A mostani körülmények között a magyar kultuszkormányzat feladata az, hogy a Németországban megmaradt magyar kulturális értékeket számbavegye s további intézkedésekig megőrzésükről gondoskodjék... Kérem Miniszter Urat, szíveskedjék megtenni a szükséges diplomáciai lépéseket, hogy a berlini Collegium Hungaricum épülete és berendezése magától értetődően továbbra is magyar tulajdon maradhasson, továbbá, hogy a Berlinben fellelhető magyar könyvtári anyag sértetlenül megőriztessék.” A külügyminiszter a Szövetséges Ellenőrző Bizottság útján lépéseket tett a németországi magyar kulturális javak megóvása érdekében, s tudatta: „ami a berlini Collegium Hungaricumnak magyar tulajdonban való megmaradását illeti, nincs tudomásom olyan – a potsdami határozathoz hasonló értelmű – nemzetközi döntésről, amely a külföldön lévő magyar vagyontárgyak felletti tulajdonjogunkat megszüntetné, azonban a készülő békeszerződés ígér e javakra vonatkozóan megfelelő intézkedéseket”. Azt azonban Keresztury is tudta: a Collegium Hungaricum egykori otthona romokban hever, s jól látta azt is: „magától értetődő, hogy a fent ismertetett mértékű szervezet újbóli felépítése a jövőben nem képzelhető el”.²⁹ Bár 1949 szeptemberében a Kulturális Kapcsolatok Intézete már „a Németország keleti zónájával kötendő kulturális megállapodás tartalmáról” készített előterjesztést, ebben nem szerepelt az egyébként Berlin keleti körzetében lévő Collegium Hungaricum újraindítása.³⁰ Erre valószínűleg azóta sem gondolt senki – az épület helye üresen áll.³¹

A Collegium vezetői

Kevés olyan sikeres kultúrdiplomataja volt Magyarországnak, mint a berlini Collegium Hungaricum első igazgatója és – Klebelsberg oldalán – alapítója, Gragger Róbert. Tanár, tudós, tudományos szervező, menedzser s nehéz lenne

fölsorolni, mi minden volt még egy személyben. A Bécsi Magyar Történeti Intézetet irányító Károlyi Árpád mellett ő ültette át a gyakorlatba a legsikeresebben Klebelsberg Kuno kultuszminiszter külföldi magyar intézetekre vonatkozó tudománypolitikai elképzeléseit. (Hozzá kell persze tennem: a „rég-i iskolához” tartozó – a szó legjobb értelmében véve –, velejéig konzervatív Károlyitól eltérően, Gragger egészen más módszerekkel, mindig a tudományszervezés legújabb eredményeit fölhasználva dolgozott. Nem is igen kedvelték egymást. Ennek ellenére, ha különböző közelítéssel is, de Klebelsberg hathatós segítségével mindkettő mintaszerű intézményeket hoztak létre és üzemeltettek.)

Gragger nemcsak a Collegium Hungaricumnak, de a berlini egyetem Magyar Intézetének is „mindenesé” volt. Neki köszönhető a hungarológiának mint új társadalomtudományi szakterületnek a megszületése, de a külföldi magyar intézetek tevékenységének máig ható érvénnyel történő megfogalmazása is. 1925 májusában, a Külföldi Magyar Tudományos Intézmények Szövetségének első (s további dokumentumok hiányában, úgy tűnik, utolsó) ülésén, gyaníthatóan ő foglalta össze ezen intézetek külföldi és hazai feladatait. E szerint: „1) A külföldre irányuló működés: a) a külföldi magyar tudományos intézményeknek szigorúan tartózkodniuk kell mindennemű politikai és propagandisztikus tevékenységtől és csakis tudományos és ismeretterjesztő működésre vannak hivatva... b) Minden intézmény csakis saját működési körének elmélyítésére törekszik... c) Elsőrangú fontosságú az ungarológia intenzív művelése, ill. az idevágó összefoglaló munkáknak nyugati nyelven való megírása és megjelentetése. Különösen nagy súly helyezendő az egyes nemzetek Magyarországgal való kapcsolatainak tudományos feldolgozására... d) Rendkívül sajnálatos, hogy a Magyarországgal szomszédos népekkel való kapcsolatok tudományos feldolgozása hiányos és ezért a Szövetség mulhatatlanul szükségesnek tartja, hogy a hazai illetékes tényezők megfelelő tudományos szakerők kiképzéséről gondoskodjanak és ezeknek a külföldi tudományos intézményekbe való bekapcsolását lehetővé tegyék. e) A külföldre való hatás szempontjából fontos a tudományos orgánum. Ezen célból minél intenzívebb szellemi támogatást kell nyújtani az Ungarische Jahrbüchernek és a Revue des Etudes Hongroises-nak... f) Szükség van tudományos és ismeretterjesztő előadások megtartására és már ilyen irányban működő egyesületekbe való bekapcsolódásra... g) Törekedni kell arra, hogy a külföldi tudományos intézményekben talajt nyerjünk (előadási megbízás, venia legendi, lektorátus által). h) E törekvések előmozdítására szükség van magyar nyelv- és olvasókönyvek, szótárak stb. megírására. i) Állandó közvetlen kapcsolatot kell létesíteni a külföldi tudományos élet kimagasló képviselőivel és érdeklődésüket mindenképpen az ungarológia iránt felkelteni. k) (sic!) A működési helyen megjelent és megjelenő tankönyvek és lexikonok felülbírálandók, lehetőleg anyaggal ellátandók, illetőleg gondoskodni kell arról, hogy esetleges tévedések kijavítassanak és hiányok pótolassanak. 2) Hazai vonatkozású működés: a) Történjék gondoskodás arról, hogy egyes szakkörökben, melyeknek ma a magyar tudományos életben képviselőik nincsenek, megfelelő szakerők képeztesenek ki... b) Különös gondot kell fordítani az egyes külföldi tudományos intézményekbe (collegiumokba) kiküldendő tagok nyelvi előképzettségére... c) A hazai vonatkozású működés intenzívebbé tételének szempontjából a Szövetség elhatározta, hogy volt tagjaival is állandóan fenntartja a kapcsolatot és ezért Budapest központtal egy szervezetet létesít...”³²

Gragger ennek szellemében igyekezett vezetni a berlini Magyar Intézetet és a Collegium Hungaricumot. Úgy gondolta, hogy: „a Collegiumban két prefektusi állás szervezésére lenne szükség. Az egyik a tudományos kutatók ügyeit

és általában az adminisztrációt intézné, a másik pedig a főiskolai kollégium ügyeivel foglalkoznék, vezetné és ellenőrizné őket tanulmányi ügyekben... Beckerrel való megbeszélésem folyamán ő úgy nyilatkozott, hogy legalkalmasabb megoldás az volna, hogy nekem a kurátori címet méltóztatnál adni – jelentette Klebelsbergnek –, amely legjobban egyeztethető össze porosz hivatalnok minőséggel. Én magam is a kollégiumba akarok költözni... Úgyis az a szándékom, hogy könyvtáramat és bútoraimat a kollégiumra testálom. Én csak azt kérném, hogy a lakás számomra életfogytiglan biztosítottassék... Ugyancsak a kollégiumra szándékozom testálni összes gyűjteményeimet és régiségeimet.”³³ Gragger az igazgatással járó ügyek egy részét (a főiskolai kollégiumét) az 1926/27. tanév elején átadta Tamedly Mihálynak, és ezzel tényleg kurátor lett³⁴, de az új Collegium épületébe már nem tudott beköltözni... Novemberben bekövetkezett halála mindenkit, aki valaha is kapcsolatban állt vele, mélyen megrázott.

Klebelsberg 1926 decemberében így panaszkodott Beckernek, majd Schmidt-Ottinak: „egy kis nemzet örül, ha minden fontos pozícióra legalább egy megfelelő embert talál... Gragger valójában pótolhatatlan. Ugyanis [az igazgatói poszt betöltéséhez] három tulajdonság szükséges. Az illető igazi tudós kell, hogy legyen, hiszen egy ügyes, de felszínesen képzett emberrel nem kompromittálhatjuk magunkat a német tudományosság előtt. Ugyanakkor nem szabad, hogy szobatudós legyen, mert így nem tudná felkelteni a szakterülete iránti érdeklődést. Ezenkívül jó pedagógusnak kell lennie, mivel a berlini egyetem Magyar Intézete és a Collegium Hungaricum csak abban az esetben működhet igazán jól, amennyiben mindkét intézmény vezetése egy kézben egyesül.”³⁵ „Közös céljaink tekintetében is óriási csapás és pótolhatatlan veszteség barátom, Gragger Róbert tragikus és korai halála. Nemcsak egy bizalmas munkatársamat veszítettem el, hanem a német–magyar kulturális közeledés lelkes apostolát is, aki módszertani elképzeléseivel és szervezőtehetségével a nemzetközi szellemi együttműködés egyik élharcosa volt.”³⁶ A jóbarát, a Klebelsberggel együtt Gragger sírkövét készíttető Carl Heinrich Becker úgy emlékezett rá, mint aki vérbeli tudományszervezőként komoly, már teljesen kidolgozott tervekkel hagyott maga után: a magyar kultúra lexikonának, egy magyar Dahlmann–Waitznak (máig a legismertebb német történeti bibliográfia), egy magyar–német nagyszótárnak és a kicsiny finnugor népek népköltészeti gyűjteményének kiadását kívánta megvalósítani. Mivel Graggernek Klebelsberghez hasonló ötletei voltak, ő volt a miniszter elképzeléseinek gyakorlatba való átültetője. Mint egy kolostor apátja, úgy kívánt a Collegium (amelynek lakóiban saját szellemi gyermekeit látta) élén állni, az ösztöndíjasok munkájának figyelemmel kísérése és segítése pótolta számára a családot. „Egész életét és egész vagyonát egy nagy eszme szolgálatába állította... Ameddig szellemi kapcsolatok lesznek Németország és Magyarország közt, Gragger Róbert neve feledhetetlen marad.” – „Nem úttörő kutató, mégis ott áll láthatóan, mint útjelző a tudománytörténet fejlődésében, nem aktív politikus, mégis személy szerint többet tett a nemzetközi megértés egyengetésében, mint akárhány hivatásos diplomata, nem szakpszichológus, nem hivatásos lekipásztor, mégis megnyíltak előtte a szívek, a szomorúak hozzá menekültek, az örvendezők vele örvendeztek... Mindkét nemzet sovínisztái vagy az elmagyarosodott németet vagy az elnémetesedett és németesítő magyart látták benne.”³⁷

Gragger halála után Tamedly Mihály, a bécsi Teréziánium korábbi tanára (1926 októberétől a Collegium főiskolai részlegének vezetője) lett az igazgató, előbb csak megbízottként, 1927 novemberétől – a minisztertanács határozatával – „véglegesítve”.³⁸ Nem sokkal ezután azonban, 1930 augusztusában a

Kormányzó (a berlini egyetem Magyar Intézetét már 1928 áprilisától vezető) Farkas Gyulát a Collegium kurátorává, ezzel lényegében Tamedly főnökévé nevezte ki.³⁹ 1935 végén pedig, amikor Hóman Bálint kultuszminister utasításainak megfelelően egyszerűsítették a külföldi magyar intézetek adminisztrációját, megszüntették a kurátori tisztséget, és Farkas Gyula (1932-től már berlini nyilvános rendes egyetemi tanár) lett az igazgató. A „sok személyt foglalkoztató ügykezelés helyett a magyar kultúra minden külföldi gócpontjában racionálisabb rendszert léptetünk életbe – nyilatkozta a miniszter. – Az új rendezés alapelve, hogy az illető fővárosok egyetemének magyar tanszéke és az otthoni magyar intézeti igazgatása egy kézben egyesüljön.”⁴⁰

Farkas Gyula így – Graggerhez hasonlóan – egy személyben lett a berlini egyetem magyar tanszékének és a Collegium Hungaricumnak az igazgatója. Gragger és Farkas életútjában az is közös volt, hogy mindketten (legalább) kétnyelvű, német–magyar környezetben nőttek fel: Gragger Körmöcbányán és Nyitrán, Farkas Kismartonban és Sopronban. Ráadásul mindketten tagjai voltak a korszak legszínvonalasabb elitképző intézetének, az Eötvös-Kollégiumnak, ahol irodalomtörténetet és német filológiát is tanultak. Nem csoda, hogy 1922-ben Gragger Farkast hívta meg a Magyar Intézethez lektornak. Farkas az Intézetbe „jól bedolgozta magát – írta Gragger 1925 áprilisában –, katolikus, nemes ember, nemzeti gondolkodású, jó szónok, író és agilis fiatal szervező tehetség... Nemcsak jobbkezem, hanem igen jó barátom...”⁴¹ Akár csak Gragger, Farkas is igen közeli kapcsolatba került Becker porosz kultuszminiszterrel, aki, miután 1930-ban távozott bársonyszékéből, a Magyar Intézet korábbi hírlapolvasójában kapott dolgozószobát.⁴²

A reá emlékezők többsége úgy gondolja, Farkas a nemzetiszocialista hatalomátvétel után is igyekezett távol tartani a Collegiumtól és a Magyar Intézet-től a napi politikát, és saját függetlenségét is igyekezett megőrizni. Ez egyáltalán nem lehetett egyszerű feladat, hiszen a környezet – Berlin mint a Német Birodalom fővárosa – meglehetősen „átpolitizált” volt, ő maga pedig kettős: magyar és német állampolgársággal bírt. Úgy tűnik, hogy 1939-ben, amikor a Német Birodalomban megszűnt a kettős állampolgárság intézménye, a magyar kormányzat (valószínűleg a cserkészmozgalom révén vele barátságba került Teleki Pál miniszterelnök) kifejezett kérésére mondott le magyar állampolgárságáról. Ügyét még a magyar minisztertanács is tárgyalta. Német állampolgárságának igen kellemetlen következménye volt, hogy a háború folyamán többször behívták, és a Wehrmacht kötelékében, 1944-ben, már a német megszállás után, Magyarországon is teljesített szolgálatot. Itt állítólag teljesen visszavonult a Vadászkiirt Hotelben lévő szállására, és két régi barátjával tartott csak rendszeres kapcsolatot: az idősebb Waldapfel Józseffel és Gálos Rezsővel – akik mindketten zsidók voltak.⁴³ Balogh Edgár és Peéry Rezső mesélte el a kissé bizarrnak ható történetet, miszerint 1944 augusztus végén, a szlovák felkelés idején – amikor a Kiszuca völgyében Trencsén és Árva között szlovák partizánok állították meg a gyorsvonatát, amelyről azonnal leszállították a német tiszteket – Farkas életét az mentette meg, hogy magyarul kiabálva bizonygatta: ő a berlini egyetem magyar szakos professzora. Egy szlovák lelkész szólt volna közbe: „Ez az úr magyar professzor – hagyjátok továbbutazni: az érv hatott. Itt tehát sokszor azt sem lehetett tudni végül, ki minek minősül: s olykor egy kéznél lévő cigaretta döntött egy emberélet felől, ha volt nálad, barát lettél, ha nem – ellenség.”⁴⁴

Sinor Dénes szerint – aki „sokat irigyelte” őt – Farkas „szép szál, elegáns úriember volt, szép feleséggel, egy irigylésre méltó BMW kocsival és nagy befolyással. Mint erről alkalmam volt meggyőződni, nagyon beépült volt a német életbe. Mint berlini egyetemi tanár, német állampolgár, aktív kultúrdiploma-

ta, Julius von Farkas sok mindent el tudott intézni. Sokakat segített, így engem is, ha kellett, egy kis elnéző mosollyal... Annyi biztos, hogy érzelmileg magyar volt és nem német, és a nemzetiszocializmus iránt oly kevés szimpátiát érzett, mint maga Horthy... Farkas Gyula vezetése alatt a berlini Collegium Hungaricum, az 1937-es és 1938-as nehéz évek alatt sikerrel, méltósággal, emberséggel látta el nehéz feladatát. Valahonnan az égből, jó Klebelsberg Kuno örömmel figyelhette működését.⁴⁵ Cs. Szabó László – aki nem tartotta igazán nagyra Farkas tudományos tevékenységét – 1943-ban szeretnivaló, a körülményekhez kiválóan idomuló, mindig többre és többre törekvő, s emellett a rá vonatkozó kritikát elviselő embernek látta.⁴⁶ Mások úgy jellemzik, mint aki igazi diplomataként sohasem mutatta ki érzelmeit, nem beszélt a saját véleményéről; ennek ellenére is nyilvánvaló volt, hogy a Teleki vagy a Kállay nevével fémjelvezhető, a Német Birodalommal szemben a magyar érdekeket védelmező politikát támogatja.

A források is ezt a vélekedést támasztják alá. Emiatt lehetett feszült a viszonya a berlini magyar követtel, Sztójay Dömével is, akiről nem lehetett tudni: vajon tényleg Magyarországot képviseli-e Berlinben, avagy inkább a német kívánságok minél teljesebb kielégítésének szószólója Budapesten. A „németül gondolkozó” Sztójay – furcsa módon – éppen a „magyar érzelmű” Farkas német állampolgárságára hivatkozva javasolta 1942-ben, hogy a Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum igazgatását válasszák ketté. „A magam részéről teljesen indokolatlannak találom Farkasnak azt a feltevését is – írta Sztójay –, hogy a Collegium Hungaricum magyar kultúrpropagandát kifejtő magyar tudományos intézettel való kibővítése csorbítaná a Collegiumnak mint «tudósképző intézet»-nek német tudományos körökben élvezett tekintélyét... A magam részéről egyébként sohasem gondoltam arra..., hogy a Collegium Hungaricum keretében működő magyar tudományos intézet a tudományosságtól távol álló napipolitikát üzzön, pamfleteket terjesszen stb... A magam részéről továbbra is kívánatosnak tartanám az eddigi personalunio megszüntetését. E tekintetben változatlanul fennáll az az indok is, hogy a magyar kultúrpropagandát folytató magyar tudományos intézet vezetőjének csakis magyar szempontoktól és magyar hatóságoktól függő személynek kell lennie, tehát magyar állampolgárnak.” Farkas Gyula „a maga részéről” kijelentette, „hogy károsnak tartanám: 1. ha a Collegiumot egybeolvasztanák... egy ilyen létesítendő propaganda intézettel. A Collegium közel húsz éves fennállása alatt nevet szerzett magának a német tudományos és közéletben, mint tudósképző intézet... Ennél jobb propagandát nem tudok elképzelni. A Collegium elveszítene tekintélyét, ha máról-holnapra mint intézmény, propaganda központtá alakulna át... 2. ... A Collegium az Intézet nélkül és fordítva csonka intézmények volnának. Az Intézet adja meg a Collegiumnak a tudományos munkalehetőséget, a Collegium az Intézetnek a munkatársakat. Az eddig folytatott nagyarányú kultúrmunkát csak a két intézmény eddigi szoros egysége és közös vezetése tette lehetővé.”⁴⁷

Valószínűleg a Sztójay és a Farkas közötti súrlódások következtében született az az 1942 nyaráról származó ötlet is, miszerint a Collegium keretében egy berlini „magyar kultúrintézetet” kellene szervezni. Ezt az indokolta volna, „hogy az elsősorban a tudósok, az ösztöndíjasok és cserekutatók tanulmányainak felügyeletével és irányításával foglalkozó Collegium Hungaricum, valamint a kizárólag tudományos munkát végző és magyar köztulajdon nem képező egyetemi magyar intézet és tanszék mellett rendelkezünk Berlinben oly intézménnyel, mely szervezetének ruganyosságánál, valamint minden irányban kiterjedő figyelménél és összeköttetéseinél fogva a kifejezett kulturális felvilágosító munka szolgálatába állítható.”⁴⁸ Egy 1943

februári előterjesztésben arra (az egyébként Sztójay által többször használt érvre) is felhívták a figyelmet, hogy „ily kultúrintézetre azért is szükség volna, mert a berlini Collegium Hungaricum és egyetemi intézet igazgatója, dr. Farkas Gyula egyetemi nyilvános rendes tanár német állampolgár, német köztisztviselő s így a vezetése alatt álló intézmények nem mindenben képesek a németországi magyar kulturális felvilágosító munka intézésére és irányítására”.⁴⁹

Végül is a „magyar kultúrintézet” alapításának terve lekerült a napirendről. A kiszemelt igazgatók – Nékám Sándor, Tamás Lajos és Pukánszky Béla – egyike sem vállalta a megtisztelő felkérést, s a kultuszminisztérium sem lelkesedett túlságosan az ötletért. Az ezzel kapcsolatos iratokból mégis érdemes idézнем, hiszen kiválóan érzékeltetik azt a légkört, amelyben akkoriban a berlini Collegium Hungaricum működött. Egy 1943 február végi feljegyzés szerint „magától értetődik, hogy akárhogy végződjék is a mostani háború, egy németországi Magyar Kultúrintézetre mindig szükség lesz, hogy a mindenkori Németországot a mindenkori Magyarországról megfelelően tájékoztathassuk. Az ez idő szerinti politikai helyzet szintén magától értetődővé teszi, hogy ez a Kultúrintézet... a megvalósulás stádiumába lépjen. Alig található azonban indok arra, hogy a szóban forgó intézet éppen most olyan keretek között induljon meg, amilyent berlini követségünk javasol. Egy ilyen irányú berendezkedés határozott demonstráció, amelynek már nemcsak kulturális, de erős és félreérthetetlen politikai színezete is van.” Ezért „lényegesen szerényebb keretek mellett” lehetne csak a kultúrintézetet megszervezni, így „nem demonstrálunk, hanem eleget teszünk német részre is kinyilatkoztatott azon elhatározásunknak, hogy Berlinben Magyar Kultúrintézetet állítunk fel és olyan intézetet szervezünk 1943 tavaszán, amely a dolgok kialakulásától függően bármely pillanatban feltűnés nélkül, tetszés szerint felnagyítható vagy esetleg kicsinyíthető... Politikai és kulturális sikerekért sohasem áldozhatunk eleget... Felmerül azonban a kérdés, hogy Németországban, ahol a legmagasabb államvezetés éppen a közelmúltban drákói és spártai rendszabályokat hozott be, ahol a Birodalmat a hivatalos államvezetés egyetlen «fegyverkovács-műhelynek» nyilvánította, ahol a tudományos élet aktív és passzív tagjai, működésükre való tekintet nélkül, hatalmas százalékban harctéri szolgálatot vagy háborús munkálatokat végeznek, ahol tehát az a közönség, amely felé a szóbanlévő Kultúrintézet gesztióit gyakorolni óhajtáná, 80 százalékban elaggottakból, kiskorúakból és asszonyokból, tehát magasabb szempontokból ítélve értéktelen elemekből áll – célszerű-e ilyen hatalmas összeget nagyrészt a látszat kedvéért feláldozni?... Éppen a legnagyobb összegeket költő [és Magyarországgal szomszédos, vele szemben] ellenséges államok is rájöttek arra, hogy azok a problémák, amelyekért ez idő szerint az úgynevezett «kulturális propagandát» folytatják, a háború kialakulásától függnek, s ezért mostani gesztiójuk ennek megfelelően tartózkodóbb s a várakozás álláspontjára helyezettebb... A személyi kérdésnél csak az az egy szempont lehet irányadó, hogy ne a gomb kedvéért varrassék meg a kabát, hanem a kész kabátra kell a megfelelő gombot felvarrni.”⁵⁰ Bár 1943 tavaszán már a „kultúrintézet” céljait szolgáló póthitel igényléséről is szó volt,⁵¹ mielőtt az erre irányuló „tárgyalások érdemben megkezdődhettek volna, bekövetkezett Németországnak [a] totális háborúra való átállítása, majd a német birodalmi főváros erőteljesebb légi bombázása”. 1943 végén a kibombázott magyar követség is a Collegiumba költözött, így „Berlinben [a] magyar kultúrintézet szervezésének ügyét el kellett halasztani”.⁵²

Sztójajnak tehát nem sikerült elképzeléseit megvalósítania. Ellenlábasa, Farkas Gyula 1945 tavaszán – miután a Collegiummal együtt lakását,

könyvtárát és ingóságait is elveszítette – családjával Alsó-Bajorországba menekült. Bár vissza szeretett volna térni Berlinbe, hogy újra elfoglalja tanszékét, de az emigrációból érkezett korábbi munkatárs, Wolfgang Steinitz is erre a posztra pályázott, így a szovjet hatóságok támogatását élvezve, természetesen ő nyerte el az állást... Farkas Gyulát 1946 decemberében a göttingeni egyetem finnugor szemináriuma tanárának nevezték ki. 1947 nyarától oktathatott, s 1953-ban lett ismét professzor. 1958 júliusában hunyt el.⁵³

A Collegium anyagi alapja és a „haszonélvezők”: az ösztöndíjasok

Természetes, hogy a lehető legszorosabb volt az összefüggés a Collegium Hungaricum költségvetésbeli támogatása és az ott lakó állami ösztöndíjasok száma között. Az épület megvásárlása kapcsán már utaltam arra, hogy a kezdeti időkben a Collegium igen komoly összegeket kapott otthona megvételére, átalakítására és berendezésére. Klebelsberg rendkívüli szívóssággal, a miniszterelnök és a pénzügyminiszter jóváhagyását is megnyerve igyekezett Graggerrel egyeztetett akaratát keresztülvinni. (Ehhez persze a körülmények is kedvezőek voltak, hiszen a szigorú feltételekhez kötött népszövetségi kölcsönből sokkal könnyebb volt a tudományos, kulturális programokat finanszírozni, mint mondjuk, a katonai fejlesztést.) 1926-ra már erősen felduzzadt a Collegium és a Magyar Intézet Magyarországról is pénzelt kiadványainak a költségvetése, ezért adminisztratív trükkök alkalmazásától sem riadtak vissza. „A jövőre nézve a miniszter úr azt kívánja – tudósította 1926 februárjában Magyary Zoltán Graggert – és ebben teljesen igaza van, hogy a kiadványaid költségvetését válasszuk teljesen külön a szintén különválasztandó tudományos intézet és főiskolai Collegium Hungaricum költségvetésétől. Ezáltal elkerüljük azt, hogy a berlini kollégium annyival drágábbnak tűnjék fel a többieknél, mint eddig.”⁵⁴ Ugyanezen esztendő április 28-án, ugyancsak Magyary arra figyelmeztette Graggert: a következő tanévi költségvetési tervnél „nagy egyszerűsége kell törekednünk, mert nagy rezszi mellett oly sokba kerül egy-egy ösztöndíjas, hogy nehezen kivédhető támadásoknak tennők ki a kollégiumi rendszert. A tanulmányi kiadások terén is takarékoskodnunk kell és ugyanezt Lábánál [a bécsi Collegium igazgatójánál] is teljes határozottsággal kellett érvényesítenünk, mert színházra, vezetésekre, kirándulásokra, bármily kívánatosak is, állami pénzeket igazán nem áldozhatunk. Ezt vagy az ösztöndíjasok saját zsebükből vagy a[z egyetem Magyar Intézete] Barátok Egyesületének jövedelmeiből kell fedezni. Így számítottunk ki 54 280 márkát, kerekben 55 000 márkát. Tamedly fizetése természetesen ezen kívül esik, hasonlóképpen az Ungarische Jahrbücher és Bibliothek támogatása, amire nézve külön tervezetet, illetve költségvetést kérek, hogy azzal is jókor foglalkozhassunk.”⁵⁵

Gragger 1926 novemberi halálát követően hosszú éveket vett igénybe a meglehetősen összekuszált pénzügyek rendezése. Mint kiderült, a Collegium épületének vásárlására és az átalakításra szánt összegek három különböző bankban, ráadásul Gragger magánvagyonával összekeverve, Gragger nevében voltak elhelyezve. Tamedly Mihály igazgató csak 1929-ben tudta lezárni az elszámolást: e szerint a ház megvétele, átalakítása és berendezése összesen csaknem 1 400 000 márkába került (a – mint láttunk – tervezett 1 200 000-rel szemben).⁵⁶ Az 1927-es átadás után azonban a Herz-palota fenntartási költségei – ellentétben a bécsi és a római Collegium-ingatlanokkal – mindvégig alacsonyok voltak, éppen a korszerű és gazdaságos átépítés következtében. Az 1926/27. évi költségvetésben a kultusztárca beruházásaira előirányzott

1 360 000 pengőt szinte teljes egészében a berlini Collegium vásárlására fordították, a következő esztendőről pedig azt is pontosan tudjuk, hogy mekkora összegeket szavaztak meg a honatyák a „külföldi tudományos intézetek [közük a berlini Collegium] szükségleteire és külföldi ösztöndíjakra”.

A berlini Collegiumnak juttatott támogatások pontosan tükrözik az állami ösztöndíjakció és a Collegium Hungaricumok megítélésében bekövetkezett változásokat. (Meg kell jegyezmem, hogy az alább szereplő összegeken túl az igazgató és az adminisztratív személyzet fizetését többnyire egyéb forrásokból fedezték.) 1929/30-ig töretlen az emelkedés (1927/28: 104 148, 1928/29 és 1929/30: 110 000 pengő), a rendszer teljes kiépülése után a későbbiekre is tervezett állandó összeg (1930/31: 100 000 pengő) jelenik meg, majd a gazdasági világválságnak és a Klebelsberg 1931-es lemondásával megváltozott tudománypolitikai koncepciónak „köszönhetően” radikális visszaesést figyelhetünk meg. Az 1931/32-es költségvetésbe eredetileg 85 000 pengőt állítottak be a berlini Collegium céljaira, ezt azonban végül is 42 000 pengőre redukálták. Ez csaknem 60 százalékos csökkentést jelentett az előző esztendőhöz viszonyítva! Újabb kurtítások után (1932/33: 35 000, 1933/34: 34 000 pengő) 1934/35-től 1938/39-ig 32 300 pengőben állandósult a támogatás. 1939/40-től áttértek a tárgyévenkénti költségvetésre – tehát másfél esztendőre, 1939 júliusától 1940 decemberéig szavazták meg a büdzsét –, s ekkortól az egyes Collegium Hungaricumokra szánt összegeket nem is különítették már el. Az mindenestre megállapítható, hogy paradox módon éppen a háború idején emelkedett ismét a Collegiumok támogatása: „külföldi tudományos intézetek szükségleteire és ösztöndíjakra” összesen 370 000 pengő jutott az 1939/40. évi másfél évre, az 1939/40. évi (igaz, hogy csak egy éves) 176 100 pengővel szemben. A következő évben az előző (másfél) évnek teljesen megfelelő 246 670, 1942-ben újabb 44 000 pengő emelkedéssel 290 670, 1943-ban pedig már 330 670 pengő volt a költségvetési hozzájárulás.⁵⁷

A kimutatások szerint a berlini Collegium Hungaricumban az összes támogatásnak átlagosan egytizedét a személyi kiadások tették ki (nem értve ide az igazgató és az adminisztratív személyzet fizetését), a megmaradó részt a „dologiakra” (élelmezés, mosás, takarítás, ösztöndíjasok elhelyezése, tanulmányi kirándulások, reprezentáció) fordították. Kezdetben még zsebpénzt is adtak az ösztöndíjasoknak, a harmincas évek elejétől azonban már nem volt ez szokás. Bécsben és Rómában a Collegiumok mellett a költségvetésben elkülönítetten megjelenő történeti intézetek szerepeltek (sőt, Rómában 1936/37-től már papi kollégium is), ám ha csak a Collegiumokkal számolunk, szinte mindig Berlin kapta a legmagasabb összeget. Az évet kilenc avagy tíz hónappal számolva – azaz annyival, amennyit az ösztöndíjasok Berlinben tartózkodtak – és a teljes költségvetési támogatást az állami ösztöndíjasok számával elosztva arra az eredményre jutunk, hogy egy-egy ösztöndíjas átlagosan valamivel több, mint 3000 pengőbe került évente. Kezdetben havi 200, 1931/32-től pedig havi 160 márkában állapították meg „az ösztöndíjas helyek értékét”.

A legnagyobb viták természetesen akkor folytak a Collegium Hungaricumok és az állami ösztöndíjakció költségvetési támogatásáról, amikor a drasztikus csökkentés bekövetkezett: 1931 és 1933 között. „Költségvetési dotációnk, mely az 1930/31. évihez viszonyítva már eleve 10%-os csökkentéssel hagyott jóvá – panaszkodott 1932 elején Tamedly Mihály, a berlini Collegium igazgatója –, ötven százalékkal leszállítattott. Ez ötven százalékos redukció év közben ért, amikor két hónapig a jóváhagyott magasabb költségvetés alapján a kiadások már megtörténtek.”⁵⁸ Az ösztöndíjasok személyét kiválasztó és az őket kiküldő Ösztöndíjtanács is többször erélyesen tiltakozott emiatt.

„Ha már a gazdasági helyzetre való tekintettel ily nagy arányú leszállítás érte az ösztöndíjakat – jelentették ki 1932 februárjában –, azt legalább további leszállítások ne kövessék. A kollégiumok visszafejlesztése... helyrehozhatatlan csapást jelentene a magyar tudományos életre. Éppen ezért, ha vezetőségeik módot találnak arra, hogy más jövedelmekkel (bérletek, idegen ösztöndíjasok) segítsék át intézeteiket a válságos időszakon, az így szerzett pénzek teljes egészükben az illető kollégiumok javára és további ösztöndíjasok kiküldésére fordíttassanak.”⁵⁹ Berlinben ennek megfelelően fizető ösztöndíjasokat is fogadtak ezentúl, a Collegium helyiségeinek egy részét – ahogy erről már szóltam – az itteni egyetemnek adták bérbe. A kultuszárca 1932/33. évi költségvetési vitájában Östör József előadó keserűen mondotta: „Azok..., akik örülnek annak, hogy kiváló magyar kultúrintézmények megszűnnek, örülhetnek és vígan dörzsölhetik a kezüket, amikor azt mondom, hogy az idei költségvetésbe felvett 400 000 pengőről ez a tétel leszállítottatott 130 000 pengőre, vagyis 66%-kal... Az idei, vagyis az 1931/32. évi költségvetési évben 112 egészhelyes és 36 félhelyes kollégiumi tanuló és ösztöndíjas volt, magukban a kollégiumokban pedig el volt helyezve 83 egészhelyes és 29 félhelyes, illetőleg kedvezményes kollégiumi tanuló, együttesen tehát 97, átszámítva a fél helyeket egész helyekre; ezzel szemben a mostani költségvetés szerint... ez a szám leszállott 30 egészhelyes és 50 félhelyes tanulóra, úgyhogy... 55 azoknak az egész helyeknek a száma, amelyek a magyar ifjúság részére biztosítva vannak... Berlinben az egyetem lesz az, amely a helyiséget szemináriumi célokra bérbe fogja venni...”⁶⁰

A Collegium Hungaricumok intézményét egyre többen és egyre hevesebben támadták, sokan azt követelték: szüntessék meg ezeket az intézményeket. Hogy a felső vezetés véleménye is megváltozott a klebelsbergi időkhöz képest, ékesen bizonyítják Hóman Bálint miniszter 1933. május 31-én a Parlamentben mondott szavai: „Kénytelen vagyok megemlíteni, hogy elvi tekintetben nem vagyok barátja a kollégiumi rendszernek. Ha rajtam állna: a szabad ösztöndíjak rendszere mellett döntenék,... mert én a nyelvkészség elsajátítása s az illető ország megismerése szempontjából fontosabbnak és helyesebbnek tartom a szabad ösztöndíjakat. Mivel azonban a kollégiumok már megvannak, ez idő szerint nem kívánok ennek az elvi álláspontomnak érvényt szerezni...”⁶¹ Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem – ennek joghatósága alá tartoztak a Collegiumok – igazgatótanácsa még 1934 januárjában is „sajnálatlallal állapította meg, hogy a külföldi ösztöndíjakció keretei évről-évre szűkítettnek, holott az akció jelentősége a megindítás óta nemhogy csökkent volna, hanem ellenkezőleg, még emelkedett. Közép-Európa politikai helyzetének kialakulásában Magyarországra igen fontos szerep vár és új helyzetében az országnak rendkívül nagy érdekei fűződnek ahhoz, hogy minél több megfelelően képzett, a külföldi viszonyokkal ismerős és külföldi összeköttetésekkel bíró szakférfiú szolgálja a magyar jövő megalapozásának munkáját. Ezért tisztelettel kérjük Nagyméltóságodat [azaz a minisztert], hogy a külföldi ösztöndíjakciót különös figyelmében részesíteni és a Collegium Hungaricumok tanulmányi lehetőségeinek a jelenleginél nagyobb mértékű kihasználását megfontolás tárgyává tenni méltóztassék.”⁶²

A berlini Collegium Hungaricum a Gyűjteményegyetem Tanácsának igazgatása alatt állt, az ösztöndíjasok kiküldéséről pedig az 1927 : XIII. törvény-cikkkel alakított Országos Ösztöndíjtanács döntött. A szabályrendelet szerint a berlini Collegium „rendelteste: A tagul felvett, tudományos pályára készülő, avagy ily pályán működő ifjak berlini tudományos kutatásainak, szaktanulmányainak, általános művelődésének, német nyelvi ismereteinek és a német szakkörökkel való tudományos összeköttetéseiinek céltudatos előmozdítása;

kutatás céljából, vagy a német–magyar kulturális kapcsolatok mélyítésére irányuló céllal Berlinbe jövő magyar tudósok vendégül fogadása; a német–magyar kulturális kapcsolatok ápolása és elmélyítése társadalmi érintkezések, előadások, tanfolyamok, kiállítások, hangversenyek, kiadványok stb. által; felvilágosító és közvetítő működés a magyar és német kulturális intézmények és testületek, valamint tudományos pályán működő személyek érintkezései tekintetében.” 1935-ig a Collegium élén a kurátor, a főfelügyelő állt, de az igazgató vezette az ügyvitelt, és ő őrködött „az egész intézet fegyelmi rendjén”. A Collegium tagjai lehetek: „1. a magyar állam által rendelkezésre bocsátott vagy más ösztöndíjat élvező, továbbá a megállapított teljes vagy féldíjat fizető, tudományos pályán működő, avagy ily pályára készülő magyar állampolgárok; 2. az Intézetbe hasonló feltételek mellett kivételes felvett külföldiek.” Emellett természetesen tudományos vagy kulturális céllal Berlinben tartózkodó magyar vendégek fogadására is volt lehetőség.⁶³

A berlini Collegium Hungaricumba pályázat útján lehetett bejutni. A pályázati hirdetések szerint az ösztöndíjasok október közepétől július végéig (1933-tól november elejétől július közepéig) „teljes ellátást (lakás, fűtés, világítás, kiszolgálás, napi háromszori étkezés, mosás és orvosi kezelés) kapnak a kollégiumban... és tanulmányi kiadásait is a kollégium fizeti. Az ösztöndíjak a következő tudományágak között oszlanak meg: jog- és állam-, közgazdaságtudomány, bölcsészet-, nyelv-, természettudomány, orvostudomány, műegyetem.” Kizárólag 35 év alatti diplomás férfiak vagy legalább négy félévet végzett egyetemi hallgatók jelentkezhetnek, 1933-tól pedig már csak azok a diplomások, akik „szaktanulmányaikban különleges irányban magukat tovább akarják képezni, avagy valamely tudományos intézetben kutatómunkát akarnak végezni”.⁶⁴ A jelöltnek német nyelvtudását igazoló egyetemi bizonyítványt is be kellett szereznie. 1934/35-től az „Országos Ösztöndíjtanács... az ösztöndíjadományozás előfeltételei közé felvette azt is, hogy a jelölt tartozik Hazánk viszonyait oly tökéletesen ismerni, hogy érdeklődő külföldieknek – különösen szaktanulmányaival kapcsolatban – helyes útbaigazítást és tájékoztatást tudjon adni... A vallás és közoktatásügyi Miniszter Úr nagy súlyt helyez arra, hogy ma, amikor az ország lakosságának 92%-a magyar nemzetiségű, a magyarságot a külföldön képviselő ösztöndíjasok nevének is magyar csengése legyen. Ennélfogva... kéri a Kar tanártestületét, hogy már a pályázati kérvények benyújtása alkalmával a pályázókat nyomatékosan szóbelileg figyelmeztetni méltóztassék arra, hogy a nem magyar hangzású nevéük igyekezzenek ösztöndíjkérvényük benyújtásával egyidejűen közvetlenül a m. kir. Belügyminiszter Úrhoz névmagyarosítási kérvényüket is benyújtani, hogy az esetleg elnyerendő ösztöndíjjal már magyar névvel mehessenek külföldre.”⁶⁵

Az első tíz, magyar állami ösztöndíjat kapott kollégista 1924 őszén érkezett a Collegiumba. Számuk fokozatosan emelkedett, majd állandósult (1925/26: 16, 1926/27: 32, 1927/28: 34, 1928/29: 32, 1929/30: 31, 1930/31: 29), 1931/32-től (18) csökkent, később 10–14 fő között maradt (1932/33: 13, 1933/34: 11, 1934/35: 12, 1935/36: 13, 1936/37: 13, 1937/38: 11, 1938/39: 10, 1939/40: 12, 1940/41: 14, 1941/42: 11).⁶⁶ A háború közepén visszaállt a „régis szép időket” idéző állapot: 1942/43-ban 31-en, 1943/44-ben 21-en laktak magyar állami ösztöndíjjal a Collegiumban. 1944/45-ben is öten jöttek volna, ők azonban már nem tudták elfoglalni helyüket, mivel a Collegium épületét a berlini magyar követség sajátította ki.⁶⁷ Összesen tehát 370 esetben kb. 270 személy kapott magyar állami ösztöndíjat a berlini Collegium Hungaricumba. (Sokan több esetben nyerték el az ösztöndíjat, ezért jóval kevesebb a személyek száma.) Természetesen nemcsak magyar állami, hanem egyéb

ösztöndíjas tagjai is voltak a Collegiumnak. Így a törvényhatósági ösztöndíjat élvezőek, akiket valamelyik vármegye vagy törvényhatósági jogú város támogatott, a „félfizető” és fizető tagok, a tanulmányi segéllyel beutaltak, 1936-tól a Német Birodalommal a „szellemi együttműködésről” kötött egyezmény értelmében a „csereösztöndíjasok”, 1931/32-től a DAAD és a Humboldt-alapítvány, 1936/37-től pedig a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag ösztöndíjasai (ez utóbbi három ösztöndíj-fajtát a Német Birodalom pénzelte).

A magyar állami ösztöndíjasok kb. 70 százaléka egész esztendőre, kb. 30 százaléka egy szemeszterre kapta az ösztöndíjat. A legkülönbözőbb szakterületekről érkeztek, többnyire azonban természettudósok, műszaki szakemberek, közgazdászok, orvosok, germanisták és bölcsészek, valamint református és lutheránus teológusok voltak. A klebelsbergi ösztöndíjpolitikai koncepció szellemében ugyanis minden Collegiumnak megvolt a saját tudományos profilja, amely az illető fővárosban a kutatni leginkább érdemes tudományágakat fedte le. Bécsbe így elsősorban a legtágabb értelemben vett történeti stúdiumokkal foglalkozó fiatalokat, Rómába művészeket, művészettörténészeket és történészeket, Berlinbe pedig a „gyakorlati szakmák” és a természettudományok képviselőit küldték ki. A kollégisták a már jelzett szolgáltatásokon túl további kedvezményekben is részesültek: színház, illetve hangversenyjegyeket, a múzeumokban vezetést kaphattak, kirándulásokon vehettek részt, a Collegiumban németül és angolul tanulhattak stb. Keresztury Dezső emlékezése szerint még némi zsepénzhez is juthattak, amennyiben segítettek a berlini egyetem Magyar Intézete értékes könyvtárának rendezésében.⁶⁸ Gragger idejében minden csütörtökön összejöttek, hogy egymásnak beszámoljanak berlini kutatásaikról. Az ezt követő ebédre pedig sokszor vendégül látták a berlini egyetem magyar ösztöndíjasokat fogadó professzorait is.⁶⁹ Tamedly Mihály igazgatósága idején pedig – annak érdekében, hogy a kollégisták számára társadalmi kapcsolatokat is teremtsenek Berlinben – havonta fogadással egybekötött táncestélyeket rendeztek, amelyekben német értelmiségi családokból származó fiatalok is szép számmal vettek részt.⁷⁰ Az állami ösztöndíjasok között olyan neveket találhatunk mint Rásonyi Nagy László, Moór Elemér, Prohászka Lajos, Brandenstein Béla, Koch Ferenc, Alföldi András, Fettich Nándor, Oroszlán Zoltán, Soós Rezső, Fitz József, Bay Zoltán, Náray-Szabó István, Tremel [Tamás] Lajos, Antos Kálmán, Barta János, Lajti István, Fekete Lajos, Schay Géza, Bulla Béla, Imre Lajos, Keresztury Dezső, Kniezsa István, Németh Antal, Wiczian Dezső, Asztalos Miklós, Erdey Grúz Tibor, Kesselyák Adorján, Ottlik László, Harkai Schiller Pál, Szebellédy László, Szent-Iványi Béla, Kákay Szabó György, Tankó Béla, Móra Károly, Bogyay Tamás, Párducz Mihály, Kerék Mihály, Malán Mihály, Szabó Zoltán, Tuzson János, Babics Antal, Sztrókay Kálmán, Issekutz Béla, Juhász Lajos, Balás Piri László, Kéry László, Julow Viktor, Foltiny István, Maksai Ferenc. Az ösztöndíjakció a berlini Collegium esetében is komoly eredményekkel járt, hiszen az itt időzöttek többsége bekerült később az „értelmiségi elitbe”.

A különböző kimutatások arról tanúskodnak, hogy a két világháború közötti időszakban Németországba utazott ki a legtöbb magyar ösztöndíjas. A Kultuszminisztérium évenként kiadott jelentései alapján Schneider Márta által összeállított – és az ösztöndíjak valamennyi formáját földolgozó – statisztika szerint a 2553 ösztöndíjasból 619 (24,2%) ment Németországba, 542 (21,2%) Olaszországba és 535 (21%) Ausztriába (az Anschluß következtében az 1938 után itt tartózkodottak is Németországnál vannak feltüntetve, így az Ausztria területére eső ösztöndíjasok száma ennél magasabb).⁷¹ Németország vezető helyének nem kizárólag politikai okai voltak, hiszen a német tudomá-

nyosság – különösen a hadiiparban hasznosítható természet- és műszaki, valamint az orvosi tudományok területén – a harmincas évek második felében is világszínvonalon állt, ezért mindenképpen érdemes volt itt is tovább tanulni és tapasztalatokat szerezni.

A kurátorok és igazgatók jelentései is bizonyítják, hogy sokat és intenzíven foglalkoztak a kollégistákkal. Különösen Gragger esetében volt ez így. Néhány leveléből idézek: „A kollégisták mind hallgatják az egyetemen a szakjukba vágó előadásokat. Azonkívül minden ebéd után a Collegiumban angol órát kapnak és már igen szépen haladtak... ennek a nyelvnek jelentősége évről-évre növekedik... Emellett igen fontosnak tartanám, hogy a bennünket környező ellenséges népeknek nyelvére és kultúrájára nézve képeznénk ki szakembereket, és ezért kérlek Kegyelmes uram, méltóztassál oda hatni, hogy legközelebb a szlavisztikára küldjenek ki valakit.”⁷² – „A collegistákban örömed lesz – írta Magyarynak. – Olyan erőfeszítéssel dolgoznak, hogy némelyikük alig alszik. A carpe diem náluk carpe horam lett. Hetenkint beszámolnak nekem levélben. Már szépen gagyognak angolul, olvasnak s képzelheted hogyan tágult látókörük, mióta beelátnak az angol–amerikai kultúrkörbe és az angol szakirodalmat is elővették.”⁷³ – „Csupa kitűnő eredményről számolhatnak majd be... Ha a jövőben is sikerül ilyen elsőrangú anyagot és ilyen pompás együtttest kapni, akkor igazán minden tekintetben meg lehetünk elégedve. A különböző tudományszakokból való kollégisták együttele igen gyümölcsöző, mivel olyan dolgokat tudnak meg egymástól, részint a határos, sőt, a távol eső tudományszakok területéről is, amiket egyébként sohase tudtak volna meg. Őszintén szólva, amíg futja emberből, sokkal gazdaságosabbnak tartom, ha végzett fiatal emberek jönnek ki konkrét programmal, mint ha egészen kezdő egyetemi hallgatók. Berlin egy óriási enciklopédia, amelyet csak az tud igazán felhasználni, akinek már kellő előképzettsége van s valami speciális problémában akar mélyebbre hatolni... Ezt a magas helyzeti energiát, amit Berlin ad, olyanoknak kell hozzáférhetővé tenni, akik már eleve biztosítékot nyújtanak arra, hogy megfelelően tudják azt hasznosítani. Általában csak azt ismételhetem, hogy a kiválasztás problémája a döntő, csak így fog az óriási befektetett tőke busásan kamatozni... A mi nemzedékünk az első csatársorba került. Vagyunk néhányan, Hóman, Szekfű, Gerevich, akiket nemcsak közös törekvések, hanem igaz barátság fűz össze. Mindnyájan érezzük a nagy felelősséget és én bízva bízom, hogy tíz évi további megfeszített munka után a következő generációknak nem lesz okuk nekünk szemrehányást tenni.”⁷⁴

Klebelsbergnek azt az 1925 téli, 1926 tavaszi tervét, miszerint a jövőben 60 kollégistát kíván Berlinbe kiküldeni, Gragger kritikusan szemlélte. Többször is figyelmeztetett, hogy „ajánlatos volna, ha a Collegium Hungaricum és a Kutató Intézet üzeme a jövő évben nem indulna meg mindjárt a legszélesebb keretekben, hanem csak legfeljebb 30–40 taggal. Egyáltalában, mikor évről-évre megszámlálhatatlan milliókat ad ki a magyar állam a külföldi intézeteire, súlyos lelkiismereti kérdés az emberanyag lehető legjobb kiválasztása. Vigyáznunk kell, nehogy a kollégisták számának hirtelen nagymérvű szaporodása a szellemi proletariátus megnövekedését vonja maga után otthon, akik megnövekedett igényeiket a hazai szegényesebb viszonyok közt nem tudva kielégíteni, elégedetlen tömeget alkossanak... kívánatosnak tartanám, hogy mint eddig, úgy ezután is személyesen legyen alkalmam érintkezni minden jövőendő kollégistával a felvétel előtt s ebből a célból ezután is az augusztus hónap nagy részét Budapesten fogom tölteni.”⁷⁵ – „Őszintén szólva drukolok a 60-as számtól. Hatvan kollégista óriási szám... Nagyon kell vigyáznunk arra, hogy ne neveljünk végeredményképp elégedetleneket, forradalmáranyagot azzal, hogy magas képzettségű embereket küldünk évről-évre haza,

akik otthon nem tudnak elhelyezkedni megfelelően. Csak a berlini kollégisták közül itt van Szakács, Brunner, Soós és Strausz, akik közül különösen a két utóbbi legelsősorú szakember – valamennyi reménytelenül és kilátástalanul áll itt a jövőt illetően. Viszont ha nem postgraduates számára adunk itt egyetem feletti képzést, hanem egyetemi hallgatókat hozunk ki, akkor meg a hazai egyetemekről vonjuk el a legjobb anyagot, s akkor felvetődhet az a kérdés, minek a négy egyetem, ha egyetemi hallgatóink javát a külföldre vesszük? Nézetem szerint 30, legfeljebb 40 a legmagasabb szám, ha nem akarjuk az üzemet demokratizálni, ami a szellemi szelekciónál óriási veszélyt rejt magában, mert a mélyebben álló tömegek természetszerűleg magukhoz vonják le a magasabbra lendülőket.”⁷⁶ Ahogy láttuk, végül is Gragger elképzeléseinek megfelelően alakultak a dolgok, hiszen 34 volt az állami ösztöndíjasok legmagasabb száma (1927/28-ban), általában – 1933/34-től pedig már kizárólag – diplomás szakembereket fogadtak.

Gragger halála után elsősorban arról vitatkoztak a szakemberek, hogy vajon a szabadon felhasználható ún. kézi ösztöndíjak avagy a Collegiumokhoz kötöttek a hasznosabbak. 1931-ben – az egyre romló gazdasági helyzet következtében – sokat támadták a „luxus-kiadásokkal” vádolt kollégiumi rendszert, természetesen a berlini Collegiumot is. Még Móricz Zsigmondot is „mélyen elcsüggesztette” az, amit Berlinben látott. „Ott voltam és álmélkodva néztem a főúri palotát – írta a Nyugatban –, a csupa márvány és csupa arany épületet, amelyben harminc vagy talán negyven szegény diák van elhelyezve. Oly szegények, mint illik, de ennek az a következménye, hogy mivel egy fillér zsebpénzt sem kapnak, talán egy-kettő kivételével, kénytelenek a ragyogó termekben a templom egerei módjára élni.” Móricz egy „berlini magyarral” mondja ki: „Ez a Collegium Hungaricum teljesen eltévesztett dolog. Először is nemzetközi relációban igen hamis színben tünteti fel a magyarság erőviszonyát. Sem a franciáknak, sem az angoloknak, sem Amerikának ilyen fényes egyetemi képviselete nincs, úgyhogy egészen ferde dolog, mikor a szétdarabolt s megcsonkított és elszegényített Magyarországról beszélünk a berliniek vagy idegenek előtt. De a nagyobb baj az, hogy nem érhetünk el vele semmi célt. Ha az állam – mondja – fiúkat akar nevelni a jövőre, adjon nekik háromszáz márkát, vagy ha bőkezű akar lenni, négyszáz márkát havonta s küldje ki, hogy éljenek a maguk lábán. De itt be vannak zárva egymás közé s ki sem tudnak lépni az életbe, nem mehetnek színházba, nem mehetnek társaságba s nem tanulnak meg németül... Ha az épület vásárlási, renoválási s fenntartási költségeit tőkésítjük, minden diák ezer márkába kerül havonta.”⁷⁷ Domanovszky Sándor, az Országos Ösztöndíjtanács ügyvezető igazgatójaként cáfolta Móricz Zsigmond állításait. Kijelentette: „az állam alkalmi vételként” szerezte meg az épületet. Az ösztöndíjasok tanulmányi kiadásait a Collegium téríti „nekik ingyen színházi és hangversenyjegyeket is szerez... Gazdag ország nem szorol úgy rá az ösztöndíjakra, mint a megnyomorított Magyarország, ... ezek az országok másfelé orientálódnak ösztöndíjasaikkal... Az idei év viszonyait véve alapul, mikor 30 ösztöndíjas van kinn, ez kilenc hónap időtartam mellett évi 81 000 vagy 108 000 márkát jelentene, holott a Collegium költségvetése mindössze 70 240 márkát tesz ki.” Így téves az az állítás, hogy egy-egy ösztöndíjas havonta 1000 márkába kerül. „Az ösztöndíjasokat szabad mozgásukban más, mint a tudományos munka, nem akadályozza... ha a német nyelvet nem bírják olyan mértékben, hogy az szaktanulmányaikban őket ne akadályozza, ki sem mehetnek. Szaktudományi munkájukat pedig éppen azzal biztosítja a Collegium, hogy az ösztöndíjas megérkezése első perctől elfoglalhatja a neki megfelelő munkahelyet...”⁷⁸

A kiváló történész, Deér József ugyanekkor a Magyar Szemlében szólt kri-

tikusan a Collegium Hungaricumokról, s – talán professzorának, Hóman Bálintnak később hangoztatott elveiről tudva – a kollégiumi ösztöndíjakkal szemben a kézi ösztöndíjakat vette védelmébe. Javasolta azt is, hogy a berlini és a római Collegium épületeit adják el és cseréljék kisebbre. „Kedvezőbb viszonyok között mai épületeik rentábilis értékesítése és a hozzájuk tapadó állások egy részének megszüntetése, továbbá új, kisebb méretekhez szabott egyszerű, de célszerűen berendezett ingatlanok szerzése fogják a magyar ösztöndíjpolitika további ésszerű kiépítésének feladatait alkotni” – jelentette ki.⁷⁹ A berlini Collegium Hungaricum elleni támadásokat észlelve 1932 februárjában a Német Birodalom kormánya nevében a budapesti német követ, Schoen kérte a magyar külügyminisztert: ne szűkítsék tovább a Collegium Hungaricum tevékenységét, hiszen a két ország közötti kulturális és tudományos kapcsolatokért ez az intézmény tesz a legtöbbet, ráadásul mind a porosz, mind pedig a birodalmi kormány komolyan segítette a Collegium létrejöttét. Karafiáth kultuszminiszter válasza szerint a rendkívüli gazdasági „nehézségek ellenére sem foglalkozom a Collegium megszüntetésének gondolatával.”⁸⁰

Farkas Gyula keserűen mondta az egyik ösztöndíjasnak, Sándor Istvánnak 1935 nyarán: azok a kultúrpolitikusok, akik a külföldi magyar kollégiumok jelentőségével tisztában voltak, egymás után távoztak el az élők sorából. Klebelsberg Kunot, Gombocz Zoltánt, Bleyer Jakabot és Carl Heinrich Beckert említette név szerint. Egyedül Teleki Pált tartotta ez ügyre érzékenynek.⁸¹

A gazdasági gondok elmúltával a harmincas évek végétől a háborús viszonyok miatti problémák jelentkeztek. Az 1941/42. évi működésről szóló beszámoló szerint: „Az állami ösztöndíjasok részben katonai szolgálatuk, részben a beutazási engedély megszerzésének nehézségei miatt az idén sem foglalhatták el teljes számban a tanév elején kollégiumi helyeiket... Az adminisztrációt nagy mértékben megnövelte a beutazási engedélyek kieszközlésével, illetőleg sürgetésével, az élelmiszerjegyek beszerzésével és szétosztásával, a fűtőanyag pontos elszámolásokat igénylő igénylésével és az év folyamán többször megváltoztatott adók és személyzeti szociális díjak kiszámításával és befizetésével járó munkálatok... Csak a legnagyobb utánjárással lehetett elérni a legszükségesebb vízcsap-, zuhany-, toilette-, lámpa-, elsötétítőfüggöny stb. javításokat. Az ösztöndíjasok tudományos helyeiken ismét vendégszerető fogadtatásban részesültek és munkájukat általában zavartalanul végezheték. Néhány esetben eredeti tudományos terveik végrehajtásától el kellett tekinteniük a szakprofesszorok hadbavonulása, vagy egyéb nehézségek miatt... Ösztöndíjasaink munkájáról a szakkörök és vezetőtanárok az idén is a legnagyobb elismeréssel nyilatkoztak... A Collegium a Német Munkafront kulturális közössége segítségével az idén is biztosította tagjai számára a legjobb berlini színházak megismerésének lehetőségét és gondoskodott róla, hogy az ösztöndíjasok minden nevezetesebb berlini kulturális eseménynek tanúi lehessenek... A kizárólag vendéglői étkezésre utalt ösztöndíjasok egészségi állapota nem volt teljesen kielégítő. A tanév folyamán átlag 3–6 kilót fogytak és télen a rosszul táplált test csökkent ellenállása miatt gyakori volt az influenza.”⁸² Volt ösztöndíjasok emlékezései is hasonló gondokról, valamint a rendkívül gyakori óvóhelyen történő tartózkodásról panaszkodnak.⁸³ A Collegium ügyeibe többször is beavatkozó, Farkas Gyulát kritizáló magyar követ, Sztójay Döme 1943 nyarán ismét sürgette a szerinte korszerűtlen ösztöndíjpolitika megváltoztatását: „A propagandamunka szempontjából azok az ösztöndíjasok váltak be a legjobban, akiknek a gyakorlati élettel közvetlen kapcsolataik voltak, akik megfelelően tudtak mozogni a társadalmi körökben és határozott, jó fellépésük volt... Főleg a jogász, közgazdász, mérnök, orvos és

művész emberek bizonyultak a leghasználhatóbbaknak, viszont a teljesen csak elvont tudománynak élő... ún. «tudósok» a propaganda-kérdések iránt meglehetősen érzéketlenek voltak... Ma azonban, midőn a totális háború gondolatának jegyében élünk, s lehetőleg minden erőt és energiát a háborús célok érdekében kell bevetnünk, nem tartom célszerűnek, hogy olyan emberek nyerjenek külföldre drága pénzen kiküldetést, akik a teljesen elvont... kérdésekkel foglalkoznak. A magyar nemzeti célok érdekében beállított prop[aganda]-munkát feltétlenül előnyben kell részesíteni mindennemű elvont tudomány ápolásával szemben...⁸⁴ Az Ösztöndíjtanács elnöke, Bakay Lajos azonban kemény válaszban utasította vissza Sztójay érvelését és ragaszkodott addigi módszereikhez: „A propagandához azonban nem elég a jó kiállítás, a könnyű forgás a társadalomban és a gyakorlati élettel való kapcsolat: ahhoz mindenekelőtt kétségtelenül egyéni rátermettség kell és ezenkívül megfelelő tárgyi ismeret is. Nem is az elmélet emberei azok, akik erre nem használhatók, hanem a szűkebb körben elmélyedt specialisták, akiknek ereje azonban éppen a specializálódásban van. Azonban az ő munkájukról sem mondhatunk le, még háború idejében sem, hiszen bizonyos új eredmények megismerésére és átültetésére reájuk is feltétlenül szükségünk van. Éppen ezért az ösztöndíjasok kiválasztásában az Ösztöndíjtanács részére előírt szabályokhoz és a gyakorlatban már jól bevált elveinkhez továbbra is ragaszkodnunk kell... Mindenütt vannak egyéni különbségek, ezért nem tehető a Tanácsnak szemrehányás és nem kívánható, hogy a Tanács most már szabályait és elveit félretéve, kizárólag propagandaképzővé alakuljon át, ami nem is feladata. Továbbra is a legnagyobb gonddal fogjuk végezni a kiválogatást, különös figyelemmel leszünk a propaganda-szempontra is, de kérjük Nagyméltóságodat [Szinyei-Merse kultuszminisztert], hártson el tőlünk minden olyan kívánságot, amely sajátos céljainkkal ellentétben van és egészen idegen célok szolgálatába akarja állítani Tanácsunkat.⁸⁵ Végül is ez ügyben sem történ(hetet)t már változás.

A Németország oldalán végigharcolt világháború végén, a berlini csatában elpusztult a Collegium Hungaricum is. Reméljük, hogy az intézményt létrehozó klebelsbergi és graggeri gondolat nem felejtődik el örökre, hamarosan – némileg modernizálva – újjáéled. A berlini Collegiumhoz hasonló, mennyiségében és minőségében is komoly tudományos teljesítményeket fölmutató „tudós kolostorra, csöndes kolostori kerttel” Magyarországnak ugyanis mindig szüksége lesz.

JEGYZETEK

- 1 Graggerről és az Intézetről: Carl Heinrich Becker emlékezése, valamint a Gragger biográfiai adatait és bibliográfiáját tartalmazó összeállítás, amelyekre mindmáig a leggyakrabban hivatkoznak: Ungarische Jahrbücher. Siebenter Band (Berlin–Leipzig, 1927.) 3–32.; *Schneider Márta*: A Berliini Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum = Regio, 1992/4. sz. (a továbbiakban: SCHNEIDER). Jól használható Gragger-életrajz: *Bessenyei Ákos*: Gragger Róbert (Bp. 1944.); Ezen kívül: *László Tarnói*: Versuch eines Porträts des Gelehrten und Wissenschaftsorganisators Robert Gragger. In: Berliner Beiträge zur Hungarologie 3 (Berlin–Budapest, 1988.); *János Barta*: Erinnerungen an Gragger. In: Berliner Beiträge zur Hungarologie 3 (Berlin–Budapest, 1988.); Carl Heinrich Beckers Konzept und Robert Graggers Ausführungen zur Gründung des Ungarischen Instituts in Berlin. In: Berliner Beiträge zur Hungarologie 7 (Berlin–Budapest, 1994.) 274–294.; *Gyula Décsy*: Nachwort des Herausgebers: Dem 50. Band der Jahrbücher zum Geleit = Ural–Altäische Jahrbücher 50. (1978.) 187–196.
- 2 Az idézet: Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai (1917–1932) (Vál., az előszót és a jegyzeteket írta *Glatz Ferenc*) (Bp., 1990.) Klebelsberg tudománypolitikai elképzeléseiről bővebben: *Ujváry Gábor*: Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet. Historia est magna vitae? Tanul(t)unk a történelemből? Győr, 1996, 19–43.
- 3 Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: OSZKK) Levelestár – Gragger Róbert Magyar y Zoltánnak, 1924. július 18.

- 4 OSzKK Levelestár – Gragger Róbert Klebelsberg Kunonak, 1924. szeptember 2.
- 5 OSzKK Levelestár – Gragger Róbert Klebelsberg Kunonak, 1925. november 4.
- 6 Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) K 27 – 1922. december 7-i ülés, 40. napirendi pont.
- 7 Az ösztöndíjasok érkezéséről: A külföldi magyar intézetek megalapítása és 1924/25. évi működése Bp. 1925. 27–29. valamint: OSzKK Levelestár – Gragger Róbert Klebelsberg Kunonak, 1924. szeptember 2. és december 29.
- 8 OSzKK Levelestár – Klebelsberg Kuno Carl Heinrich Beckernek, 1926. március 16. Idézet a levélből: „Ich stehe jetzt nach Abschluss der Budgetverhandlungen für das Jahr 1926/27. Ich habe gut abgeschrieben und es ist uns gelungen den Gedanken, den ich in meiner Berliner Rede so sehr betont habe, die Kulturpolitik in Mittelpunkt der Rekonstruktion Ungarns zu stellen, zur Geltung zu bringen, nachdem das Kultusbudget der am besten dotierte Etat geworden und jetzt unter sämtlichen Ministerien mit der höchsten Gesamtsumme dotiert ist. Durchlaut Horthy, Graf Bethlen, Generalkommissar des Völkerbundes M. Smith haben mich in diesem Bestreben alle unterstützen. Natürlich ist das alles nur relativ, in der Wirklichkeit bedeutet das recht beschränkte Summen, welche mit Ihren Zahlen verglichen recht ärmlich klingen würde...”
- 9 OSzKK Levelestár – Gragger Róbert Klebelsberg Kunonak, 1925. április 18.
- 10 SCHNEIDER, 89. o.
- 11 MOL K 27 - 1926. február 5-i ülés, 28. napirendi pont.
- 12 OSzKK Levelestár – Magary Zoltán Gragger Róbertnek, 1926. február 17.
- 13 OSzKK Levelestár – Gragger Róbert Klebelsberg Kunonak, 1926. március 5.
- 14 OSzKK Levelestár – Klebelsberg Kuno Friedrich Schmidt-Ottanak, 1926. március 8.
- 15 OSzKK Levelestár – Gragger Róbert Klebelsberg Kunonak, 1926. április 9.
- 16 OSzKK Levelestár – Magary Zoltán Gragger Róbertnek, 1926. április 28.
- 17 OSzKK Levelestár – Gragger Róbert Klebelsberg Kunonak, 1926. július 29.
- 18 OSzKK Levelestár – Gragger Róbert Magary Zoltánnak, 1926. október 22.
- 19 OSzKK Levelestár – Gragger Róbert Magary Zoltánnak, 1926. október 18.
- 20 OSzKK Levelestár – Gragger Róbert Magary Zoltánnak, 1926. október 21. Gragger a Magyar Hírlap október 19-i támadására reagálva jelentette ki: „Nem áll a cikk ama állítása, hogy a porosz kormány visszavonta volna a dahlemi telek adományozását... Az elképzelhető legjobb helyen sikerült a kollégium céljaira alkalmasabb házat venni. A porosz kormány áldozatkészsége a kollégiummal szemben ez új megoldásnál is impozánsan nyilvánult meg, amennyiben a kollégium telkével összefüggő állami tulajdonból egy tekintélyes területű ketrész adományozott nekünk, nem szólva arról, hogy az egész telket a rajta épült gyönyörű Knobelsdorff-palotával együtt az egyetemi Magyar Tudományos Intézetnek engedte át... Az egész átépítés különben egy porosz állami bizottság felügyelete alatt folyik, mely a porosz pénzügyi- és kultuszminisztérium képviselőiből, valamint a porosz műemlékvédő bizottság elnökeiből áll, ami annyit jelent, hogy az ellenőrzés éppoly szigorú, mint bármely porosz állami építkezésnél, amellet a magyar kulturális törekvéseknek megbecsülhetetlenül értékes erkölcsi elismerését is jelenti.”
- 21 MOL K 726 – 1926–176–134. Tamedly Mihály jelentése 1929. február 9-én a Collegium Hungaricum 1927. évi működéséről.
- 22 *Sinor Dénes*: Szubjektív emlékezések: a berlini Collegium Hungaricum és a párizsi Centre d'Etudes Hongroises a harmincas években. In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson – Szeged, 1991. augusztus 12–16. – elhangzott előadások Bp.–Szeged, 1993. II. köt. 891.
- 23 Horváth Róbert emlékezése megjelent: Julius von Farkas zum 100. Geburtstag (Hrsg. Von István Futaky und Wolfgang Veenker) Wiesbaden, 1994. 43–44. (A továbbiakban: JULIUS VON FARKAS)
- 24 MOL K 726 – 1933–940. Dátum és aláírás nélküli jelentés 1933 elejéről, a Collegium 1932/33. évi működéséről: „A megtakarítás lehetőségét elősegítette az, hogy az épület hátsó részét a porosz kormány térítés ellenében használatba vette s az ottani 12 helyiségbe az Institut für Semisik und Islamkunde-t költöztette be. Ezért havi 300 márka költségmegtérítést kötöttünk ki, melynek ellenébe mi nem csak helyiségeket s azok fűtését nyújtjuk, de a takarítást is vállaltuk... A porosz kormány térítése tehát nem nevezhető bérnek, ami adómentességünk megvédése miatt fontos.”
- 25 MOL K 636 – 57 (12.098/1934.)
- 26 MOL K 636 – 57 (13.979/1934.)
- 27 MOL K 639 – 1943–1–17.039.
- 28 MOL K 83 – 7.482/1944.
- 29 MOL XIX-I-1-e (67.046/1946.)
- 30 MOL XIX-I-1-e (270.966/1949. – 151/b-2.)
- 31 Kéziratom lezárása után értesültem *Dalos Györgytől*, a berlini „Haus Ungarn” igazgatójától arról, hogy a Collegium Hungaricum telkét a magyar állam vissza fogja kapni, s tervek készülnek az intézmény újbóli alapítására. Nem sokkal ezután a magyar lapok is tudósítottak arról, hogy „a német hatóságok döntése értelmében szeptember 19-i hatállyal véglegesen a magyar állam tulajdonaként jegyzik be a Dorotheenstrasse 12. szám alatti telket Berlinben, ahol a II. világháború előtt a Collegium Hungaricum állt... Az új berlini Collegium Hungaricum

- létrehozásának több lehetőségét is meg kell vizsgálni. Felmerült a Humboldt Egyetemmel való együttműködés eshetősége is.” (Lesz-e új Collegium Berlinben? = Magyar Nemzet, 1997. szeptember 2.)
- 32 OSzKK Levelestár – Gragger Róbert Magyary Zoltánnak, 1925. május 20.
- 33 OSzKK Levelestár – Gragger Róbert Klebelsberg Kunonak, 1925. november 4.
- 34 A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1926/27. tanévben (a továbbiakban: KÜLFÖLDI) Bp., 1929. 15.
- 35 OSzKK Levelestár – Klebelsberg Kuno Carl Heinrich Beckernek, 1926. december 6. (Az eredetileg németül írt levelet magam fordítottam.)
- 36 OSzKK Levelestár – Klebelsberg Kuno Friedrich Schmidt-Otnak, 1926. december 23. (Az eredetileg németül írt levelet magam fordítottam.)
- 37 Gragger Róbert: C. H. Becker porosz kultuszminiszternek a berlini egyetem régi aulájában mondott emlékbeszéde. In: Gragger Róbert emlékezete. Bp. 1927. Az idézetek: 23. és 3. A német eredetit ld.: Ungarische Jahrbücher. Siebenter Band. Berlin–Leipzig, 1927.18–19. és 3.
- 38 MOL K 27 – 1927. november 25-i ülés, 14. napirendi pont. Ld. még: MOL K 726 – 1927–745.
- 39 Az 1930. augusztus 21-i kormányzói kinevezésről: MOL K 726 – 755/1930. A tanszék vezetőjének átvételéről: OSzKK Levelestár – Klebelsberg Kuno Carl Heinrich Beckernek, 1928 áprilisa (pontos dátum hiányzik).
- 40 A miniszter nyilatkozatát a Pesti Napló 1935. november 3-i száma közölte.
- 41 OSzKK Levelestár – Gragger Róbert Klebelsberg Kunonak. 1925. április 18.
- 42 *Keresztury Dezső*: Emlékezéseim. Szülőföldeim. Bp. 1993. 242.
- 43 Farkas életútjáról és tudományos működéséről: *Emil Ohmann*: Julius von Farkas (27. 9.1894 – 12. 7.1958). In: Ural-Altäische Jahrbücher, Bd. XXXI. Gedenkbund Julius von Farkas (Wiesbaden, 1959.) 1–6. *István Futaky*: Julius von Farkas – Persönlichkeit und Werk. In: Julius von Farkas 7–29. o.; ugyanebben a kötetben ld. még: Zeitgenössische Erinnerungen an Julius von Farkas (31–65.), a Waldapfellel és a Gálossal való találkozásokról is itt, Sándor István emlékezéseiben esik szó (34.). A Wehrmachtba történő behívásáról ld. még: *Gyula Décsy*: Julius von Farkas in der Deutschen Wehrmacht = Eurasian Studies Yearbook 65, 1993. 136–138. Utóbbi cikk hitelesen cáfolja – az egyébként gyakran (s valószínűleg tudatosan) tévedő – Bóka László azon állítását, miszerint Farkas 1944 nyarán „csizmában, horogkeresztes karszalaggal” járkált volna Budapesten. (*Bóka László*: Arcképvázlatok és tanulmányok. Bp., 1962. 51. a Farkasról szóló rész: 49–51.)
- 44 Az idézet: *Peéry Rezső*: Requiem egy országrészért. Pozsony, 1993. (Pannónia Kiskönyvtár 2. köt.) 120. ld. még: *Balogh Edgár*: Hét próba. Egy nemzedék története 1924–1934. Szolgálatban. Egy nemzedék története 1935–1944 Bp. 1981. 338.
- 45 *Sinor Dénes*: Szubjektív emlékezések: a berlini Collegium Hungaricum és a párizsi Centre d'Etudes Hongroises a harmincas években. In Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson – Szeged, 1991. augusztus 12–16. – elhangzott előadások (Bp.–Szeged, 1993.) II. köt. 891–892.
- 46 Cs. *Szabó László*: Hülő árnyékban. Bp., 1991. 191–192. „Farkas Gyula, a berlini Magyar Intézet igazgatója német tisztí egyenruhát viselt, már nem emlékszem, milyen rangban... valamikor állampolgárságot cserélt. Valószínűleg barátságos német nyomásra, amit csöndes fejlődéssel tudomásul vett a magyar kormány... Felkért egy magyar irodalmi előadásra a Humboldt egyetemen; így kerültem a háborús Berlinbe... Farkas Gyula jó fiú volt, az a fajta kedveskedő, simulékony, de lankadatlan törtető, akit időnként goromba rászólás nélkül, akaratlanul egy-egy lépéssel előbbre engednek a többiek. Nem értettem egyet az írásaival; a magyar egyetemeken akkor divatozó szellemtörténeti szemlélet tetszetős, nacionalista felhígításai voltak. De jól bírta bírálómat, s a meghívásnál föltehetőleg azért esett rám az egyik választás (hármunkat hívtott), mert kiszámította, hogy a berlini hallgatóknak nem találom fel fordításban házi főztjük provinciális változatát. Ebéd után nem feltételezte kiment a konyhába. Ő már nem tudott uralkodni szorongásán és bűnben élt: naponta többször behallgatott külföldi rádiókba.”
- 47 MOL K 639 – 1942–1–35 114.
- 48 Az idézet Paikert Gézának valószínűleg a külügyminiszterhez intézett, 1942. december 24-i felterjesztéséből való: MOL K 639 – 1943–1–17.707. 1942 júniusában, a magyar–német kulturális vegyes bizottsági tárgyalásokon közölték először a német kormánybizottsággal a „magyar kultúrintézet” fölállításának tervét: MOL K 639 – 1942–1–37693.
- 49 MOL K 639 – 12.825/Eln. C. Res.
- 50 MOL K 639 – 1943–1–17.707. (12.825/1942.)
- 51 MOL K 639 – 1943–1–13.595
- 52 MOL K 639 – 1943–1–17.054
- 53 JULIUS VON FARKAS, 19–22. és 27–29. o.
- 54 OSzKK Levelestár – Gragger Róbert Klebelsberg Kunonak, 1926. február 17.
- 55 OSzKK Levelestár – Magyary Zoltán Gragger Róbertnek, 1926. április 28.
- 56 SCHNEIDER, 94. o.
- 57 A kultuszki költségvetésen belüli adatokat az alábbi, évente megjelent kiadvány alapján közlöm: A magyar állam költségvetése az 1921/22–1944. számadási évre. Sommázat + Állami költségvetés az 1921/22–1944. évre. Részletezés Bp. 1921–1943.
- 58 MOL K 726–1931–164.

- 59 MOL K 726–1932–107.
- 60 Östör 1932. május 30-i hozzászólását ld.: Képviselőházi Napló 1931–1936. sorozatának 8. kötetében, 337.
- 61 Hóman 1933. május 31-i szavai: uott mint az előző jegyzet, 16. köt. 423.
- 62 MOL K 726–1934–34.
- 63 A szabályrendelet megjelent a KÜLFÖLDI 1931/32. évi füzetében. Bp. 1933. 106–108.
- 64 A pályázati hirdeteményekről: ELTE Levéltára, 8/b, 1802/1925–26., 1489/1927–28., 1262/1929–30., 1432/1930–31., 1164/1932–33., 1140/1933–34., 1237/1934–35., 1141/1935–36., 900/1937–38., 1672/1943–44. A hirdetemények többnyire a kultuszminisztérium hivatalos lapjában, a Hivatalos Közlönyben, s gyakran napilapokban is megjelentek.
- 65 ELTE Levéltára, 7/b, 2284/1933–34.
- 66 Az ösztöndíjasok számáról ld. a KÜLFÖLDI 1924/25–1941/42. Bp., 1925–1944. adatait. Ezek mellett – és a továbbiakban még idézett forrásokon is túl – a következő jelentéseket használtam: OSzKK Levelestár – Gragger Róbert Klebelsberg Kunonak, 1924. szeptember 2., 1925. április 18., 1926. július 29.; MOL K 726 – 1929–176–134., 1929–441–416., 1930–266–21., 1931–384–52., 1931–707., 1931–902., 1931–164., 1933–335–60., 1934–280.; MOL K 636 – 24.934/1932., 57–16.443/1933., 57–22.183/1933.; MOL K 639 – 1941–29.828/Eln. C.-1., MOL K 639 – 1–1943–15.065 (36.539/1942)
- 67 MOL K 639 – 3–1943–12.507., 1–1943–15.065., 1–1943–17.707., 2–1944–71.915 és Hivatalos Közlöny, 1943. 14. szám, 350.
- 68 *Keresztury Dezső*: Emlékezéseim. Szülőföldrőim. Bp., 1993, 189.
- 69 *János Barta*: Erinnerungen an Gragger. In: Berliner Beiträge zur Hungarologie 3. Berlin–Budapest, 1988. 12–13.
- 70 Ld. a 66. jegyzetet, 236.
- 71 *Schneider Márta*: Magyar ösztöndíjasok külföldön. In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson – Szeged, 1991. augusztus 12–16. – elhangzott előadások. Bp.–Szeged 1993. II. köt. 886.
- 72 OSzKK Levelestár – Gragger Róbert Klebelsberg Kunonak, 1924. december 29.
- 73 OSzKK Levelestár – Gragger Róbert Magyary Zoltánnak, 1925. március 4.
- 74 OSzKK Levelestár – Gragger Róbert Magyary Zoltánnak, 1926. március 9.
- 75 OSzKK Levelestár – Gragger Róbert Klebelsberg Kunonak, 1926. április 9.
- 76 OSzKK Levelestár – Gragger Róbert Magyary Zoltánnak, 1926. április 12.
- 77 *Móricz Zsigmond*: A magyar lélek válsága és a nemzeti irodalom kötelessége = Nyugat, 1931. március 16.
- 78 Domanovszky Sándor az Országos Ösztöndíj Tanács ügyvezető igazgatójaként válaszolt Móricz Zsigmond vádjaira, a Nyugat 1931. április 16-i számának Disputa rovatában közzétett nyílt levelében.
- 79 *Deér József*: A külföldi Collegiumok = Magyar Szemle, 1931. október.
- 80 MOL K 636 – 57–13.623–1932.
- 81 JULIUS VON FARKAS, 33. o.
- 82 MOL K 639 – 1–1943–15.065 (36.539/1942)
- 83 Pl. Horváth Róbert emlékezése: JULIUS VON FARKAS, 44. o.
- 84 MOL K 639 – 1–1943–15.065.
- 85 MOL K 639 – 3–1943–15.983.

Helyreigazítás

Az 1998. évi 1. szám borítóján az illusztráció *Gerő András*: Elsőprő ki-sebbség c. művéből való.